

83.3 (513)

Б 79

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА
ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ

БОБОЕВ ТҶҲТА
БОБОЕВА ЗЕБО

БАДИИЙ САНЪАТЛАР

Ўзбекистон республикаси Олий ва ўрта махсус,
касб-ҳунар таълими муассасалари ўқитувчиларининг
малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш факультетлари
тингловчилари ва адабиёт муаллимлари, академик
лицейлар ва касб-ҳунар коллежлари талабалари учун

FF0000005824

Тошкент - 2001

83.3/543
579

СЎЗ БОШИ

Шеърый тил – мураккаб, серқирра, сержило, ўзига хос нутқ. Шеърый нутқни билмай туриб, шеърни ҳам, шеърятни ҳам пухта ўрганиб бўлмайди. Лекин, афсуски, адабий асар тили, шу жумладан поэтик тил масалаларини тадқиқ ва тарғиб қилиш борасида олимларимиз замон талабларидан орқароқда қолмоқдалар. Дарвоқе, бу китобда ҳам шеърый нутқ масалалари тўла қамраб олинмайди. Мақсад - стилистика ва, хусусан, адабиёт ўқитиш методикаси курсларида кам ўрганилган учта масала - шеърый нутқда поэтик кўчимлар, бадий санъатлар ва поэтик синтаксис сабоқлари устида тўхталиб ўтмоқчимиз, холос. Таъкидлаш лозимки, тарихий поэтикага оид тадқиқотларда бадий асар тилида ишлатилган тасвир воситалари "Бадойиъу-с-санойиъ" ("Бадий санъатлар") ва бу ҳақда баҳс юритувчи фан эса "Илми санойиъ" ёхуд "Илми бадеъ" деб юритилган. Ҳозирги даврда адабий таълимда асар тили бадийлигини қадимги анъана бўйича яхлит ҳолда ўрганилса, илмий - услубий жиҳатдан бир мунча мураккабликлар келиб чиқиши мумкин. Шу сабабли қуйида стилистика фани ва умумпедагогик методлар-тамойилларига асосланиб, шеърый нутқ бадийлиги, даставвал, уч гуруҳ - поэтик кўчимлар, бадий санъатлар ва поэтик синтаксисга ажратиб ўрганиш лозим топилди. Шеърый нутқ бадийлиги воситалари таснифда шартлилик бор, албатта. Аммо бу таснифнинг илмий асослари ҳам йўқ эмас: поэтик кўчимларда, асосан, сўзларнинг кучма маънолари ҳисобга олинса, бадий санъатларда сўзларнинг лафзий - маънавий безаклари диққат марказида туради, поэтик синтаксис (ёхуд стилистик фигуралар)да эса, асосан, шеърый нутқда гап қурилишининг ранг-баранг кўринишлари эътиборга олинади.

Хуллас, мазкур ўқув-методик қўлланма Ўзбекистон Республикаси Олий ўқув юртлари ҳузуридаги ўрта махсус, касб-ҳунар таълими муассасалари ўқитувчиларининг малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш факультетлари тингловчилари ҳамда адабиёт муаллимларига мўлжалланган. Негаки, адабиёт муаллимларининг ўзлари «Илмий бадеъ»ни қанчалик пухта эгаллаган бўлсалар, ўқувчиларга ҳам шу қадар адабиёт илмини яхши ўргатишлари табиийдир.

ПОЭТИК КЎЧИМЛАР

Санъатнинг ҳар қандай тури, шу жумладан бадий адабиёт ориганаллигини ва ранг - бирлигини севди. Махсус бадий тасвир воситаларининг қўлланилиши адабий асар тишини ширани, бўёқдор, жозибали қилади.

Бир шоир ўз асарларида чуқур фалсафий фикр ва юксак мантик кучи билан, бошқа бир шоир дилни китикловчи майин лиризми билан, яна бирови сўз гавҳарларини поэзия ишига маржондек чиройли қилиб тизиши билан, яна бири ўз шеърларининг кўшиқдай равои, оҳанграболиги билан ва яна бири эса махсус бадий тасвир воситаларидан моҳирона фойдаланиб, образли манзаралар чизини билан ўқувчи қалбига кириб боради, уни мафтун этади. Махсус бадий тасвир воситаларини ўз ўрнида қўллаш, уни ғоявий - бадий мақсадга хизмат қилдириш - сўз санъаткорларидан ўзига хос маҳорат талаб қилади.

Махсус бадий тасвир воситалари асарнинг поэтик безатилиши бўлиб қолмасдан, асар ғоясини конкретлаштиришнинг реалистик воситаси ҳамдир. Асарда ҳаётнинг ҳаққоний акс этирилиши, характерларнинг типиклиги, санъаткор талқин этган эстетик идеалнинг муҳимлиги, асарнинг халқчиллиги, ёзувчининг шакл ва мазмун бирлигига эришишдаги маҳорати, асарнинг маърифий ва эстетик - тарбиявий таъсирининг кучли бўлиши - бадий тасвир воситаларини моҳирона ишлата билиш санъатига ҳам боғлиқ.

Адабий асарда сўз асил ёки кўчма маънода қўлланилади. Агар асар тилида сўз асил маънода эмас, балки кўчма маънода қўлланилган бўлса, у махсус бадий тасвир воситаси ҳисобланади. Умуман, асардаги барча сўзлар ҳам тасвир воситаси, аммо кўчма маъно аниқланган сўзлар алоҳида аҳамият касб этади - улар махсус бадий тасвир воситалари ёхуд поэтик кўчимлар сифатида урганилади.

Сўзнинг асил ва кўчма маъноси ўртасидаги фарқни аниқламоқ учун қуйидаги мисраларга назар ташлайлик:

Зайнаб билан Омон икковнинг-
Янги келин, янги куёвнинг
Бахти шундай бўлди барқарор...
Коккиллари унинг тол-тол,
Лабларида битган қора хол.
Бир дунёга арзигудай бор...

(Ҳамид Олимжон)

Чиройлидир гўё ёш келин.
Икки дарё ювар кокилин.

(Ҳамид Олимжон)

Фикримизни ҳар иккала шеърий парчадаги "келин", "кокил" сўзларига қаратайлик: биринчи шеърий парчада "келин" ва "кокил" сўзи асил маънода ва иккинчи шеърий парчада эса "келин" ва "кокил" сўзлари кўчма маънода қўлланилган.

Кўчимлар ва уларнинг таснифи

Бу ўринда айтмоқчимизки, адабиётимизда, хусусан, шеъриятда поэтик кўчимлар кўп ишлатилади. Шеъриятимизда тез-тез учраб турадиган гул, булбул, кун, тун, ой каби аънанавий поэтик образлар ҳам аслида мажозлардир. Масалан, шоир Чўлпон шеъриятида пўртана, булуг, ой, юллуз, куёш, кишан сингари мажозий образлар кўп учраб туради.

Мисол:

Нега меним қулогимда тун ва кун,
Бойкушларнинг шумли товуши бакирар?
Нега меним борлигимга ҳар ўйин
Ва кулгу оғу сепар, ўт кўяр?

Бу шеърий парчадага "тун", "кун", "бойкуш", "ўйин", "кулгу" сўзлари мажозий маънода қўлланилган.

Кўчимлар, одатда, шеърий нутқни бойитади, унда янги мазмунни ифодаловчи янги сўз ёхуд сўз бирикмасини яратади, шоирнинг тасвир объектига муносабатини ифодалашга имконият яратади. Шоир кўчимлар воситасида тасвир объектини индивидуаллаштиради ва уни янада аниқроқ - ёрқинроқ очади: китобхон у ҳақда образли тасаввурга эга бўлади. "Икки предмет ёки ҳодисани чоғиштириш, ўхшатиш тропларга асос қилиб олинади. Яъни предмет ёки воқеа-ҳодиса ҳақида аниқ, ёрқин тасаввур ҳосил қилиш учун унга бошқа бир предмет ёки воқеанинг белгиси кўчирилади, ўхшатилади"¹.

Баъзи мисолларни кўздан кечирайлик:

1. Бошқада канот бор, кўкка учадир.
Шохларга қунадир, боғда яйрайдир.
Сўзлари садафдек, товуши найдек.
Куйини ҳар ерда элга сайрайдир.
Менда-да канот бор, лекин боғланган...
Боғ йўқдир, шох йўқдир, қалин девор бор.
Сўзлари садафдек, товуши найдек
Куйим бор... уни деворлар тинглар.

(Чўлпон)

2. Тухумдан чикди-ю келтириб уни
Шу лойқа ҳовузга томон отдилар.
Ташландик ушшоқ еб ўтади қуни,

¹ Кунгуров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. - Т.: Фан. 1997. 13-бет.

Хору хас хазонлар устин ёптилар.
Дунёда кўргани шу тор ҳовузча
Ва мудрок толларнинг аччиқ хазони.
Менга алам қилар, тилла балиқча
Бир кўлмак ҳовуз деб билар дунёни...

(Абдулла Орипов)

3. Ана, ёнар, ёнар тунга ўчма - ўч,
Юраклай пагирлар ҳар барг оловсахт.
Огоҳ этаётир ўз боғин хавфдан
Ёнаётган дарахт!
Дарахтлар ёнмоқда бутун дунёда,
Ёниб ўзгаларни уйғотмоқ не бахт!
Дустларимдир барча ёнаётганлар!
Юрагимдир - ёнаётган дарахт!

(Омон Матжон)

Чўлпон, Абдулла Орипов ва Омон Матжонлардан келтирилган шеъринг парчалардаги (остига чизилган) сўзларга эътибор қилсангиз, уларнинг кўчимлар эканлигини осонгина найқай оласиз. Чунотчи, Чўлпон "қапот", "шох", "боғ", "қалин девор", "қуй" сўзларини асил маъносида эмас, кўчма маъносида қўллаб ("қанот"-эркинлик, "шох" ва "боғ" - қўналга, ўлка, "қалин девор"-қамоқхона, қуй-дард, эркисизлик) образлилиқка эришган бўлса, "сўзлари садафдек", "товушлари найдек" ўхшатишлари орқали икки ҳодиса: сўз ва садаф, товуш ва най бир-бирига қиёсланиб, сўз ва товушнинг сифати, белгиси очилмоқда... Шу тариқа, Чўлпон шеърда эстетик таъсирчанлиқка эришган. Мана кўчимларнинг шарофати! Шунингдек, Абдулла Ориповнинг "Тилла балиқча" образи заминида шахсга сизгиниш ва турғунлик даврининг биқик руҳини очиб берадиган фалсафий умумлашма ётгандай - бунда ўша биқик ва бўғиқ замонда - эркисизлик, қалтабинлик, ноҳақлик ҳукм сурган даврда инсон ҳақ - ҳуқуқлари, эрки ва, ҳатто, тафаккурига кишан солинганига ишора йўқ дейсизми?! Ахир, "лойқа ҳовуз", "хору хас, хазонлар", "кўлмак" сув, "тор ҳовуз", "мудрок толларнинг аччиқ хазони" кўчимлари инсон тафаккурини кишанлаб қўйган қизил империя сиёсатиға, шу муҳит сиёсати бунёд этган шароитта ишора эмасми?! Етмиш йилдан ортиқроқ давом этган мактанчоқлик, офорибозлик, манманлик, узоқни кўра билмаслик сиёсати мамлакатимизни жаҳон таракқиётидан узиб қуйиб, охири таназзулга, бешафқат бўҳронга олиб келмадими?! Шу сиёсат кишилар фикри ва тафаккурига кишан солиб, уларни дунё миқёсида фикрлашдан четга тортмадими?! "Тилла балиқча" кўчим-образи мана шунга ишора қилмаяптимики?! Ёхуд шоир Омон Матжон ҳам "ёнаётган дарахт" кўчими заминида катта ҳаёт фалсафасини яширмаганмики?! Эътибор қилинг-а: "ёнаётган-дарахт"-дунёда эрк учун курашаётганлар, "ёнаётган дарахт" - бу шоирнинг эркпарвар

дўстлари, "ёнаётган дарахт"- бу шоирнинг эрк деб, адолат деб ураётган юраги, "ёнаётган дарахт" -гутқунликдан, зулматдан ўз элатларини кутқариш учун юрагани машғал қилиб ёкқан инсонлар эмасми?! Дарҳақиқат, шоир айтганидек, юртдошларини огоҳ қилиб, ўзи ёниб ўзгаларни уйғотмоқ- катта бахт!

Кўчимлар ранг-баранг кўринишларга эга. Улар, одатда, сўзнинг асил ва кўчма маънолари ўртасидаги алоқага ва тасвир объектига муаллифнинг муносабатига қараб қуйидагича тасниф қилиниб ўрганилади:

1. ҲШШШ (КОМПАРАТИВ) КЎЧИМЛАР

Кўчимларнинг бу гуруҳига ўхшаш мажозлар (тасвир объектини ташқи кўриниш жиҳатидан ўзига ўхшашроқ бўлган объектга қиёслаш) мансубдир. Ўхшаш кўчимларнинг умумий хусусияти шундаки, буларда икки предмет (ўхшатилаётган предмет ва ўхшаётган предмет) бир -бирига қиёсланади ёхуд бир предмет (ўхшаётган предмет)нинг хусусиятлари бошқа предмет (ўхшатилаётган предмет)га кўчирилади. Шу тариқа, тасвир объекти образли (ёрқин ва жозибали) ифода этилади.

ИСТИОРА (араб. **استيارة**) -омонатга олиш; метафора - юнон. Metaphora-кўчириш) - кўп қўлланиладиган поэтик кўчимлардан бири. "Истиора мажознинг бир навъидур...- деб таъкидлайди Атоуллоҳ Маҳмуд Хусайний. Ҳақиқат лафзни, ўз ясоғи, яъни нимани мўлжаллаб ясаган бўлсалар, ўшул маънода қўлламоқтин ибораттур. Мажоз лафзни ўз ясоғидин ўзга маънода ясоғу лафзу ўшул маъно орасиндаги бирор алоқаю муносабатқа асосланароқ қўлламоқтин ибораттур, ўз ясоғида тушунмакка моний бўлғучи жумладошин келтирмак шарти била. Масалан... шер дерлар... андин юраклиг кишини ифода этарлар"². "Истиоранинг маъноси бир нарсани орият(омонат)га олишдир ва бу санъатнинг моҳияти шундан иборат, -деб ёзган шеършунос аллома ва шоир Рашидиддин Ватвот, - ҳар сўзнинг ҳақиқий маъноси бўлиб, шоир... сўзни шу маъно нуктаи назаридан накл қилади ва бошқа бир ўринда ўша сўзни орият учун (бошқа маънода) ишлатади... Агар истиора "табийий бўлса, сўзга гузаллик бағишлайди" ("Ҳадоийкус - сеҳр")³.

Истиора икки предмет ёки ҳодиса (ўхшатилаётган ва ўхшаётган) ўртасидаги ўхшашликка асосланади: ўхшатилаётган нарсага ўхшаётган нарсанинг хусусиятлари, сифати, белгилари кўчириб ўтказилади:

Меҳнат қилиб қора тупроқдан
Олтин олдинг, сеники марра!

(Уйғун)

² Хусайний Атоуллоҳ. Бадойиъу-с-санойиъ. Т.: Адабиёт ва санъат, 1981. -6.219

³ Қаранг: Т.Муродий Истиора. //Ўзбек тили ва адабиёти. 1972, №6. -б 78-80.

Юқорида келтирилган байтдаги "олтин" сўзи асил маънода эмас, кўчма маънода - "пахта" маъносида қўлланиляпти: ўхшатилаётган нарса ("пахта") тушириб қолдирилган ва ўхшаётган нарса ("олтин") берилган - олтинга ўхшаш хислатлар (унинг нодирлиги, бебаҳолиги, нафислиги) "пахта"га кўчирилган.

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг "Ўзбек хотин-қизларини" ғазалининг матлаини олиб курайлик:

Келди очилур чоғи ўзлигинг намоён қил,

Парчалаб кишанларни ҳар томон паришон қил.

Бу матлабдаги биринчи мисра "янги замон" - ўхшатилаётган пайт туширилиб қолдирилиб, унинг ўрнига "очилур чоғи"-ўхшаган пайтгина берилган. Иккинчи мисрада худди шундай: "эски замон" ўхшатилаётган пайт бутунлай туширилиб қолдирилиб, унинг ўрнига "кишан" сўзи-ўхшаётган нарса берилган. Шунга кўра, байтнинг "очилур чоғи" ва "кишан" сўз ва сўз бирикмаси - истиора. Ҳар иккала мисрадаги истиора ("очилур чоғи" ва "кишан")лар, биринчидан, тасвир объекти ("янги замон" ва "эски замон")ни конкретлаштирган, аниқ тавсифлаган ("янги замон"-хотин-қизлар очиладиган замон, илм олиш замони... демокчи шоир). Иккинчидан, асар тилига ажойиб жозиба, шира - бўёқ бахш этган.

Табиат манзараларини чизишда ҳам истиоралар шоирга жуда кўл келади. Мисол:

На кўкнинг фонари учмасдан,

На юлдуз сайр этиб кўчмасдан.

На булут силқитмай олтин пар.

На уфқ ўрамай ёқут зар.

Тонг кулмасдан бурун турарди.

(Уйғун)

Бу парчанинг биринчи мисрасида "ой" сўзи ўрнида "кўкнинг фонари", иккинчи мисрасида "тун чекинмасдан" дейиш ўрнига "юлдуз сайр этиб кўчмасдан", учинчи мисрасида "эрта тонг" дейиш ўрнига "булут силқитмай олтин пар", тўртинчи мисрасида "тонг отар" палла дейиш ўрнига "уфқ ўрамай зар" ва, ниҳоят, бешинчи мисрасида "тонг ёриши" дейиш ўрнига "тонг кулмасдан" лексик бирикмалари ишлатилганки, бу лексик бирикмалар, ҳеч шубҳасиз, истиоралардир. Бу истиоралар шеър матнида эрта тонг маҳалини образли ифодалаб, шеърини нутққа ўзига хос жозиба бахш этган.

Истиоралар ранг - баранг кўринишларга эга: ёпиқ истиоралар, очик истиоралар, истиоравий сифатлашлар...

Агар ўхшатилаётган нарса туширилиб қолдирилиб, фақат ўхшаётган нарсаларгана берилган бўлса, очик истиоралар пайдо бўлади. Мисол:

Ок олтиннинг элини,
Бу элнинг ок гулини,
Ок гулларнинг гулчисин...

(М. Шайхзода)

Шоир бу ўрнида "Ок олтиннинг эли" деганда ўзбек халқини, "ок гулларнинг гулчисин" деганда пахтакорларни ва, ниҳоят, "ок гул" деганда гўзани назарда тутмоқда. Ҳар учала мисрада ҳам ўхшатилаётган нарса (тасвир объекти - ўзбек халқи, пахтакор ва гўза) туширилиб қолдирилиб, фақат ўхшаётган нарса ("ок олтиннинг эли", "ок гулларнинг гулчиси" ва "ок гул") берилантики, булар очик истиоралардир.

Агар матнда ўхшатилаётган нарсанинг ўзигина бўлиб, ўхшаган нарса туширилиб қолдирилса-ю, унинг айрим аломатлари ўхшатилаётган нарсага кўчирилиб ўтказилган бўлса (шуларсиз истиора бўлмайди) - ёпиқ истиора пайдо бўлади. Мисол:

Бунда орзу қозонади от,
Бунда севги ёзади қанот.

(Ҳамид Олимжон)

Бу байтдаги "севги ёзади қанот" лексик бирикмасига эътибор қилинг: гап "севги" ҳақида кетяпти - тасвир объекти - "севги" "қуш"га ўхшатишмоқда (буни биз "ёзади қанот" лексик бирикмасидан билиб оламиз). "Қуш" ("ёзади қанот" лексик бирикмасига қаранг), яна ҳам аниқроғи, қушнинг қанот ёзиши севганинг "гуллаб- яшнаши"га ўхшатиляпти- севгининг "гуллаб- яшнаши" қушнинг қанот ёзишига монанд эканлиги (қиёслаш усули билан)га ишора қилинмоқда. Ҳамонки, севги (қуш) қанот ёзидими, унинг парвози баланд бўлғай! Афтидан, шоир шундай демоқчи! Демак, "севги ёзади қанот" лексик бирикмаси ёпиқ истиора экан!

Баъзан истиорада тасвир объекти сифатлашлар воситасида ифодаланиши мумкин. Бу хил истиоралар истиоравий сифатлашлар деб юритилади. Мисол:

Кумуш далаларда бошланган байрам,
Ҳамон давом этар ўлкамиз бўйлаб.

(Уйғун)

Бу байтдаги "кумуш далалар" лексик бирикмасига эътибор қилинг: "Кумуш дала" - истиорали сифатлаш. Негаки, шоир "далалар" деганда Ўзбекистон пахта далалари (тасвир- объекти - ўхшатилаётган нарса)ни ва "кумуш" деганда (ўхшаган нарса) Ўзбекистон пахтазорларининг гўзаллигини назарда тутмоқда (пахтазорлар - далалар кумушга ўхшатишмоқда, кумуш эса пахтазорга ўхшяпти). Англашиларилики, ўхшаётган нарса ("кумуш"-сифат, дала - от; пахтазорларнинг гўзаллиги "кумуш" сифатлаши воситасида очилган). Шоир пахтазорлар кумушдек кўркам демоқчи! Шунга кўра, "кумуш далалар" лексик бирикмаси-истиорали сифатлаш бўлади.

Истиора ўз табиатига кўра ўхшатишларга яқин туради: ўхшатиш

хам, истиора ҳам икки предметни бир-бирига қиёслаш орқали тасвир объектини образли са аниқ қилиб очади. Шу вадан, айрим илмий асарларда "истиора-яширин ўхшатиш", "истиора қисқа ўхшатиш" деган фикрлар учраб турадики, бу фикрлар, менимча, тўғри эмас. Негаки, "ўхшатиш" билан "истиора" айнан бир нарса эмас, уларнинг фақат ўзларигагина хос бўлган хусусиятлари бор. Чунончи, ҳар қандай ўхшатишда (шу жумладан, қисқа ўхшатишда ҳам) камида икки унсур ўхшатилаётган нарса ва ўхшаётган нарса бўлиши шарт бўлса, истиорада шу унсурларнинг фақат биттаси (кўпинча ўхшаган нарса) бўлади, холос.

СИФАТЛАШ - бадий адабиёт тилида предмет, воқеа - ҳодиса, тушунча ва кишиларнинг белги - хислатларини аниқлаш - изоҳлаш, тавсифлаш усули. Сифатловчи сўз аниқланмиш сўз билан бирикиб, ўз "хислат" - белгиларини унга қучирган ҳолда муайян ҳодисанинг у ёки бу томонларини аниқлайди. Масалан:

Кумуш қишдан, зумрад баҳордан
Қолишмайди кузнинг зийнати.

(Уйғун)

байтидаги "кумуш қиш", "зумрад баҳор" бирикмалари- сифатлашдир. Сифатлаш қўллашдан мақсад шулки, шоир шу восита орқали тасвирланаётган ҳодисанинг у ёки бу "хислати"га китобхоннинг диққатини тортади, унда эмоция уйғотади. Масалан:

Зайнабнинг ҳам тоза, осуда,
Доғ кўрмаган масъум қалбида
Севги янроқ ёзиб қолибди
Ва фикрига ғавғо солибди.

(Ҳамид Олимжон)

каби мисрларда "Зайнаб ва Омон" достонининг бош қаҳрамони Зайнабнинг қалби образли ва таъсирли қилиб (тоза, осуда, доғ кўрмаган, масъум қалбида) тавсифланадики, бундай тасвир, ҳеч шубҳасиз, китобхон қалбини ҳаяжонга солади, унинг диққатини ўзига тортади. Сифатлаш тасвир - ифодага образлилик ва таъсирчанлик бахш этувчи бадий аниқловчидир. А.Н.Толстойнинг фикрича, сифатлаш зудлик билан кўзга ташланадиган фотокамерадаги "лип" этган нурдек предметни ғоятда аниқ ва яққол ёритиши керак. Сифатлаш ёрдамида предмет идрок этиладиган ва кўзга ташланиб турадиган тарзда тасвирланади. Масалан:

Ипак канот ёзиб аста эсар ел
Майса-қизлар сочин ўргали,
Гуллардан тотли бўса сўргали.
Оқ сочли кекса тоғ музли киприкдан,
Сочар тубанларга садаф доналар.
Ёяр этаклари чечак- долалар...

(Уйғун)

каби мисраларни ўқир эканмиз, биз гўё "ипак қанотли" ел, "оқ сочли кекса тоғ", "майса-қизлар сочи", "тотли бўса", "музли киприк", "садаф доналар", "чечак- лолалар" (сифатлашлар)ни кўлимиз билан пайпаслаб ушлаб кўргандек бўламиз тасвирдаги жозибадан хаяжонланамиз.

Ҳар қандай аниқловчи сўз сифатлаш (эпитет) вазифасини ўташи мумкин. Масалан: от - зар дўппи, сифат - қутлуг қон, равиш - кулиб гапирди...

Сифатлаш истиора ва метонимия тамойиллари асосида ҳам ҳосил бўлиши мумкин. Шу маънода, сифатлашлар метафорик ва метонимик сифатлашларга ажралади. Сифатлашларнинг истиора ва метонимиядан фарқи шундаки, сифатлашлар аниқланмиш сўзлар билан бирикиб келса, метафора ва метонимиялар мустақил ифода сифатида келиши мумкин. Халқ оғзаки ижодида кенг дала, бепаён чўл, ям-яшил боғ каби доимий сифатлашлар кенг қўлланилади.

Сифатлаш ёки бадий аниқловчи поэтик нутқда катта ўрин тугади. Ёзувчи асариде истиора, метонимия, ташбиҳларни ишлатиши ёки ишлатмаслиги мумкину, аммо, у, албатта, сифатлашларни кенг қўллайди.

ЖОНЛАНТИРИШ - истиоранинг бир кўриниши. Жонлантириш одамларга хос бўлган хислатларни жонсиз предметлар, табиат ҳодисалари, ҳайвонот, парранда, қуш кабиларга кўчириш орқали пайдо бўладиган тасвир усулидир. Жонлантириш усули тасвир объектини бўрттириб, қабартириб, ёрқин ва равшан қилиб тасвирлашга имкон беради. Мисол:

Бир замон кўкларга қанот қоққан бу
Севгили, муҳтамаш, ҳайбатли бино.
Ёмрилиш соатин қутгандай бўлиб
Кўринар кўзга қайғулигина.

(Элбек)

Бу бандда Самарқанд шаҳридаги Бибихоним мадрасаси харобалари кўкка қанот қоққан қушнинг ўз ҳалокатини кутиб турган мунгли ҳолатига ўхшатишган. Демак, Бибихоним мадрасаси харобалари жонлантирилган.

Мумтоз адабиётимизда жонлантиришнинг икки тури кенг қўлланилган: ташхис (шахс билан боғлиқ) - жонсиз нарсаларни жонлантириш; интоқ (нутқ билан боғлиқ) - нутқсиз нарсаларни нутқ эгаси сифатида тасвирлаш. Масалан, Алишер Навоийнинг "Лисонут - тайр", Муҳаммадшариф Гулханийнинг "Зарбулмасал", Мажлисийнинг "Қисса Сайфулмулк" каби асарларида жонлантиришнинг ҳар иккала тури (ташхис ва интоқ) ҳам кенг қўлланилган. Хусусан, халқ оғзаки ижодида жонлантириш кўп ишлатилган. Эртақ, масал, дostonларда қуш, от, ой, қуёш, шамол, юлдуз, дарахт ва ҳоказолар худди одам каби сўзлайдилар. Масалан, Ҳамид Олимжоннинг халқ эртақлари

асосида ёзилган "Семурғ ёки Паризод ва Бунёд" достонида Семурғ куш худди одам каби гапиради. Чунончи, Бунёднинг мақсадини билгач, Семурғ шундай "тилга" киради:

"Эй, инсон,
Бекор бўлибсан сарсон.
Паризод хўп алдапти,
Кўркинч йўлларга сопти...
Дўст эмас экан сенга.
Сен бу йўлда ўлурсан,
Аниқ қурбон бўлурсан.
Девга бормаи кўя қол.
Бошқа қизни дея қол".

Бу парча-инток. Негаки, Семурғ асилда нутқсиз, аммо у одамдек тилга кирган. Жонлантиришнинг бу тури (инток) XX аср ўзбек шоирлари ижодида ҳам кенг қўлланилган. Масалан, шоир Уйғун "Куз қўшиқлари" шеърида мевалар: шафтоли, олма, нашвати, хусайни узумларни қуйидагича сўзлатиб, гўзал поэтик образ яратган:

Шафтоли дер, кулиб: кўз чоқлари
Шарбат билан лим-лим тўламан.
Емаган армонда, еган дармонда,
Минг дардингга шифо бўламан.
Япроғига бекиниб олиб,
- Суқинг кирар, кўп назар солма!
Қизил юзларимдан бир унганнинг
Армони йўқ дер, ёқут олма.
Нашвати дер, кўзини сузиб:
Мен сиз учун, кўрингиз баҳам.
Хеч кимда йўқ менинг олтин тусим,
Тилда билан баравар баҳом.
Ишқомидан мўралаб, дейди
Бўйга етган хусайни узум:
"Хуснда тенгсизман, менга қара,
Бриллиантдай товланар юзим.

Шоир Уйғуннинг санъаткорлиги шундаки, у шеърда шафтоли, олма, нашвати, хусайни узумларни жонлантириб, уларнинг "ўз тили"дан фазилатларини очади: шарбатга лим-лим тўлган шафтоли ўзининг минг дардга шифо эканлигани айтса, ёқут олма ўз хусни - жамолини тарифлайди, нашвати олтин тусини кўз-кўз қилиб, олтиндек бебаҳолигани айтади, хусайни узум эса хуснда тенгсизлиги билан мақтанади... Бу - жонлантиришнинг яхши намунаси-инток санъати.

Шоир Чўлпон "Кўклам келадир!" шеърида ташхис усулидан моҳирона фойдаланиб, йил фаслларида бири - кўклам образини санъаткорона яратган:

Кўкламнинг инак қуйлак этаклари судралиб,
Қора ернинг бошларини силаб-сийпаб келади.
У силашдан, у сийпашдан қувват олиб, куч олиб,
Қора ер ҳам кўксидаги олтинларни беради.

Бу шеърини бандда кўклам инак қуйлакли гўзал қиз сифатида гавдаланади, кўклам худди одамдек қора ернинг бошларини силаб-сийпалайди, силаб-сийпалашлардан куч олган қора ер кўксидаги олтинларни одамларга ҳадя қилади. Демак, шоир "кўклам"ни, "қора ерни" инсонийлаштиряпти. Жонлантириш-ташхис мана шу!

АПОСТРОФА - (юнонча apostrophe - оғиш) жонлантиришнинг бир кўриниши бўлиб, жонсиз нарса ёхуд ҳодисаларга худди жонли нарса-ҳодисалардек мурожаат дилинади ёки ўзи йўқ шахсга худди бордек қаралади. Дарҳақиқат, бу ўринда апострофа бўлиб келган предмет мурожаат қилинаётган шахсга нисбатан пассив ҳолатда бўлади. Масалан, шоир Ҳамид Олимжон "Шинель" шеърисида шинелни апострофа қилиб ишлатган:

Рагинг тупроққа ўхшар,
Сен ўхшайсан кигизга.
Бормасдим сени кийиб,
Ёрим бўлажак қизга.

Ҳамид Олимжон бошқа бир шеърисида оғиш мурожаат қилади:

Гўзал ой, сенга бир гап
Демокқа кўп ҳайронман.
Бемаҳал тўлганингдан
Тоза ҳам пушаймонман.

Бу шеърини парчада ой апострофа вазифасини ўтаган.

Шоир Фафур Фулом "Соғиниш" шеърисида урушдан қайтиб келган интизорлик билан кутаётган жангчи ўғлига ҳаёлан шундай мурожаат қилади:

Е ўғлим, жонгинанг саломат бўлсин,
Ўз боғинг, ўз меванг, данагинг сақла,
Шу мерос боғингни ўз кўлинига ол,
Менга топширилган меросий ҳақ-ла.

Бу парчада жангчи йигит (ҳали ўзи йўқ-жангдан қайтмаган, аммо унга ўзи бордек мурожаат қилинмоқда)-апострофа...

Шоир Абдулла Орипов ёзади:

Офтобим, майли бир тонг, бирор зум,
Тафтинга чулғама дала тузларни.
Ўша зотларга ҳам қилгил тараҳҳум,
Эрит диллардаги қотган музларни.

Апострофа шеърисида кенг қўлланиладиган поэтик кўчимлар сирасига киради.

РАМЗ (араб. رمز) -имо-ишорат) - тасвир объектининг моҳиятини маълум бир нуқтага назардан шартли ифодаловчи сўз ёхуд предмет. Рамзлар халқаро атамашуносликда символ (юнон. symbolon- шартли белги) деб юритилади. Рамзлар ўз табиатига кўра турли хил бўлади.

Предметлар, ҳайвонлар, қушлар, паррандалар, машхур воқеалар, ҳаракат ва предметларининг белгилари ва бошқалар символикада катта ўрин тутади. Масалан, байроқ ва герб - давлат рамзи, нон - туз - меҳмоннавозлик рамзи, дўстлик белгиси, тун-бахтсизлик аломати, тонг - ёшлик ва қувноқлик рамзи, кабутар - тинчлик рамзи...

Символлар заминда ҳамиша яширин ўхшатиш ётади. Улар турмуш воқеа - ҳодисалари билан чамбарчас боғлиқ. Символлар ҳар доим санъатда катта аҳамият касб этиб келган. Чунончи, символлар санъатнинг негизи бўлган бадий образлар табиати билан узвий боғлиқ - ҳар қандай образда шартлилик ва символика бўлади. Чунки образ табиатан ҳаётий ҳодисаларни индивидуал шакл орқали умумлаштиради экан, бу жараён шартлилик ва символикасиз бўлмайди. Бадий адабиётда ташбиҳ, истиора, сифатлаш, параллеллик маълум даражада символик хислатга эгадир. Масаллардаги жонлантиришлар, эртақлардаги аллегорик хислатлар, аллегория - бадий символиканинг кўринишларидир.

Символлар реалистик адабиётда, шу жумладан ҳозирги адабиётимизда кенг қўлланилмоқда. Масалан, шоир Чўлпоннинг "Бинафша" шеъридаги бинафша, Абдулла Ориповнинг "Тилла балиқча" шеъридаги Тилла балиқча, Омон Матжоннинг "Ёнаётган дарахт" шеъридаги Ёнаётган дарахт кабилар соф символик образлардир. Шунингдек, Ҳаққуш - "Ҳаққуш кичкириғи" (Омон Матжон) асарининг бош қаҳрамони - символик образ. Мумтоз адабиётимизда кенг қўлланилган гүл, булбул, тун, кун, офтоб каби жуда кўплаб поэтик образлар ҳам символика самарасидир. Масалан, Алишер Навоийнинг "Фарҳод ва Ширин" достонидаги Фарҳод - муҳаббат, меҳнат, қаҳрамонлик рамзи; Шопур - дўстлик ва садоқат рамзи, Ширин - гўзаллик ва муҳаббат тимсоли, Хисрав - босқинчилик ва ёвузлик символи бўлиб қолган; "Садди Искандарий" достонидаги Искандар Зулқарнайн - адолат ва маърифат рамзи. Шоир Чўлпоннинг "Пўртана" шеъридаги Пўртана, Сув қизи, Шамол, Тўлқин каби табиат ҳодисалари символик образлар сифатида талқин қилинган. Тўғри, шунчаики қараганда, бу шеърда денгизда юз берадиган табиий ҳодиса акс эттирилаётганга ўхшайди - асилда эса шоир денгиз ҳодисаларига катта ижтимоий маъно бахш этган. Мана шу шеърнинг охиридаги мисралар ҳам шундан гувоҳлик беради:

Бу менинг кўнглим ғавғони, жанжални,
Тўпалон, кўзғалиш, чувалаш, исённи, тўфонни
Суядир; шунинг- чун дунёни, жаҳонни, тоғ ва тош
Ҳаммасин ағдармоқ истайдир, ёнадир, куядир...

Ўйнат эй, пўртана, тўхтатма, қувват ол,
Чоғ келгач, эриниб ётма, ухлама, бўлмасин йўқлама.
Кўп эзган душмандан, паст жондан
Ўч ол, ўчни ол, ўч ол...

Демак, пўртана - исён рамзи. Бу шеърнинг руҳи ана шундан нишона.

Шоир Уйғун "Тинчлик кабутари" шеърисида шунчаки жонли қушни эмас, тинчлик рамзини, тинчлик учун кураш символини ифода қилади:

Жаҳон бўйлаб учиб юрар
Оқ кабутар - кумуш қуш.
Тинчлик қуши, нажот қуши,
Ҳаёт қуши, эрк қуши.
Олам - олам севинч солар
Миллионларнинг қалбига,
Кабутарнинг тиним билмай
Мағрур қанот силкиши...

Кабутарга кўплаб ҳужумлар бўлади, уни хийла тузоғига илинтирмоқчи бўладилар. Бирок, бу қушни на отиб бўлади, на куйдириб. Кабутар жаҳон бўйлаб баланд парвоз қилаверади. Негаки:

Бу бир қушким ўтда ёнмас,
Сувга ботмас, ўқ ўтмас.
Чунки унинг юрагида
Миллионларнинг қони бор...
У қуш эмас - у келажак,
У саодат, у тинчлик,
Миллионларнинг учиб юрган
Иродаси, тилага!..
У қуш эмас - оналарнинг
Қанотланган юраги!

Шоир Ғафур Ғулом "Бу - сенинг имзонг" шеърисида эса "имзо" - (тинчлик тарафдорлари чеккан имзо)ни символ даражасига кўтаради:

Ғалаба умрининг қомус мазмуни,
Безаги, яқуни-ҳар битта хатинг.
Озодликка чанқоқ элларга етгач,
Кулбасин ёритур ҳар битта хатинг,
Азиз ватандошим,

Бу - сенинг имзонг.

Бундай мисолларни шеърятимиз бисотидан истаганча топиш мумкин. Ҳатто, айрим йирик поэтик полотнолар бошдан охиригача (асосий образлар ҳам, деталлар ҳам, тасвир усули ҳам) рамзлар асосига қурилиши мумкин. Масалан, Ш.Рашидовнинг "Кашмир қўшиғи" лирик қиссаси ва Абдулла Ориповнинг "Жаннатга йўл" драматик достонида шу хусусият кўзга ташланиб туради.

"Кашмир қўшиғи"да Кашмир халқининг чет эллик босқинчи -

мустамликачиларга, ёвузларга қарши озодлик, эрк ва бахт учун олиб борган кураши соф символик образлар орқали акс эттирилган. Қиссада тасвирланишича, эзгулик тимсоллари - гулларнинг "севги ва ёшлик ўйинлари авжига чиққан бир пайтда" ёвузлик тимсоли - Бўрон уларга ҳужум қилади - "гуллар боғида энг олдин очилган ва ўз чиройи билан оламга шўҳрат ёйган гўзал Наргаз" ва унинг дўғоналари (гуллар, кўкатлар)ни таслим қилмоқчи бўлади. Лекин сеvgи ва вафодорлик рамзи Наргис билан унинг садоқатли дўғоналари - гуллар Бўронга таслим бўлмайдилар. Бундан газабланган Бўрон табиат вабоси - Хорудни ёрдамга чақиради. Ёвуз Хоруд гулларга қутириб ҳужум қилади - гулларни сўлитади, баргларини қовжиратади. Шунга қарамай, Наргис ва унинг дўғоналарини тамомила таслим қилолмайди. Гўзал Наргис севгилиси - асаларилар сардори Бамбурдан ёрдам кутади. Ниҳоят Бамбур ва унинг дўстлари (асаларилар) гулларга ёрдамга етиб келадилар. Бўрон ва Хорудга зарба берадилар: Наргис ва унинг дўғоналари - чечаклар ва кўкатлар яна очила бошлайдилар. Қиссадаги Наргис ва унинг дўғоналари ҳамда асаларилар сиймосида мазлум, меҳнаткаш Кашмир халқининг эрксеварлик ҳис - туйғулари / шарафланган бўлса, Бўрон ва Хоруд образлари орқали мустамлакачилар ва маҳаллий зулмкорларнинг қабоҳати ва ёвузлиги фош қилинган. Наргис билан Бамбур ўртасидаги чин сеvgи - муҳаббат, вафодорлик ва садоқат тимсолида халқ оммасининг олижаноб фазилатлари улуғланган. Шу тариқа, ёзувчи қиссада соф рамзий образлар воситасида "дунёда ҳаёт билан севгини сўндира оладиган куч йўқ" деган ғояни олға сурган.

Шунингдек, "Жаннатга, йўл" драматик достонининг турган-туриши рамзлардан иборат. Достондаги Йигит, Она, Ота, Тарозибон, Югурдак, Чол, Хур қиз, Фаришта, Дўст ва бошқалар соф символик образлардир. Достонда зикр этилган Жаннат, Дузах, Аросат ҳам рамзий маънода ишлатилган. Достонда тасвир этилган воқеалар ҳам шартли: воқеалар нариги дунёда юз беради, бош қаҳрамон - шоир Йигит Маҳшар саҳросида Тарозибон билан учрашади. Тарозибон марҳумларнинг савоб-гуноҳларини ҳисобга олиб, бирини жаннатга, бирини аросатга йўлламоқда. Ҳатто етти бор ҳаж қилган мўсафидни (отасини сансираганлиги учун - гуноҳи учун) дўзахга йўллайди. Тарозибон шоир йигитнинг ҳам гуноҳи - савобларини ҳисоблайди - жаннатга киришига икки пайсагина етмайди - уни аросатга йўллайди. Шоир ҳаётни бўяб-бежаб тасвирлаганликда айбланади. Тарозибон шундай дейди:

Илоҳий дил берган эди сенга худойим,
Кулоқ сол деб шўрликларнинг оҳи - воҳига,
Сен-чи, само шуъласини куйладинг доим,
Шеърлар битдинг юлдузларга, гулга, охуга.

Йигит Аросат яланглигида ёлғиз кезар экан, у дастлаб гўрков чолга, сал кейинроқ марҳум отасининг арвоҳига дуч келади - отаси

билан дийдор кўришади, жаннати ота ўғлига етишмаган икки пайса савобни бермоқчи бўлади, аммо ўғил уни рад қилади. Достоннинг учинчи кўринишида Йигит жаннат қасрида онаси дийдорига мушарраф бўлади; тўртинчи кўринишида воқеалар Дўзах дарвозаси олдида юз беради: шоир Йигит ўспирин билан қария жанжалига дуч келади, ифвогар кимса билан тўқнашади, ва, ниҳоят, Дўст билан учрашади. Бешинчи кўринишда дўзах қопқаси олдида Дўст билан Йигит баҳси берилади. Маълум бўлишича, Йигит одамларга ишонувчанлик қилиб хатога йўл қўйган бўлса ("Хаёл билан безаб бўлмас асло дунёни"), Дўст аксинча одамларга ишонмаслик оқибатида ("Ишончсизлик бўлди менинг бошимга етган") гуноҳга қолади. Ниҳоят, Йигит шундай хулосага келади:

Янглишибмиз иккимиз ҳам нозик нарсада,

Чунки инсон ўз номи-ла Ҳазрати Инсон.

Дўст "Мен ёвузлик қурбониман, қалбимда алам" деб ҳисобласа,
Йигит:

Не-не зотлар гар ўзлари топса ҳам тўзим

Одамзодга кўрмаганлар ёмонлик раво.

Эзуликнинг йўли оғир, серғалва гарчанд,

Юксакларга кўтаради соҳибни бирок.

Хуллас, Йигит ва Дўст ўз савобларидан бир - бирига икки пайсадан бермоқчи - бир-бирини жаннатга киритишга кўмаклашмоқчи бўлади. Аммо иккаласи ҳам баҳслашиб қолишгади. Шунда Ғойибдан садо келади:

Икки дўстнинг садоқати, меҳри, ҳиммати

Кoinотнинг кадридан ҳам тургайдир баланд.

Ҳеч не билан улчанмайди дўстлик ҳиммати,

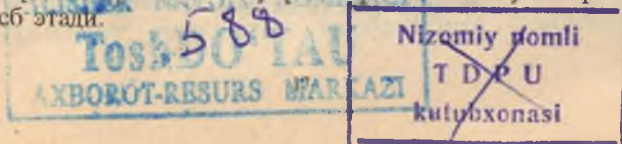
Қулатгай у сарҳадларни қудрати билан...

Жаннат атроқ қилажакман иккингишга ҳам,

Жаннат йўли мана, сизга очик, чарғон.

Англашиларики, шоир Йигит ва Дўст образлари воситасида дўстлик, олижаноблик, садоқат ва самимият каби чин инсоний туйғуларни улуғлаган бўлса, жаннати Ота ва жаннати Она образлари орқали ҳалоллик, поклик, тўғрилиқ, олижаноблик, меҳр - муҳаббатни тарғиб этган, айни чоқда, Кимса (ифвогар) образида тўхматчилик, ифвогарлик, бахиллик, ичиқоралиқ, ғаламислик каби иллатларни қоралаган. Чол ва Ўспирин жанжали орқали одамлар орасидаги меҳрсизлик, шафқатсизлик, бир-бирини бўридай ғажиб ташлашлиқ каби даҳшатлар қаламга олинган. Достон нариги дунё тасвирига бағишлангандай туюлса-да, у замонавий ҳаёт руҳи билан чуқур суғорилган. Бунга шоир рамзий тасвир усули ва рамзий образлар воситасида эришган.

Символлар насрда ҳам, сахна асарларида ҳам, айниқса, болалар адабиётида, фольклорда тез-тез учраб туради. Аммо у шеърятда катта аҳамият касб этади.

АЛЛЕГОРИЯ (юн. allos-бошқача, agogeio-гапираман) - символиканинг бир кўриниши - воқеа - ҳодиса ёки нарса - буюмнинг мавҳум тушунчаси ўрнида қўлланиладиган аниқ тасвирни ифодаловчи рамзий сўз (образ).

Халқ оғзаки ижодида, кўпинча, тулки - алдоқчи кишиларга, бўри - очкўзларга, чаён - зараркунандаларга, илон - маккорга, тўти - гапдон ва ашулачи одамларга киноя қилинади. Аллегория - мана шу.

Аллегорик асарларда ҳаётий образларнинг конкрет белгалари ва хусусиятлари ёзувчи ифодаламоқчи бўлган кўчма маънодаги тушунча ва ҳодисанинг асосий хусусиятларига мувофиқ бўлади. Образларнинг киновий характерда бўлиши, асосан, масал жанрига хос хусусиятдир. Гулханийнинг "Зарбулмасал" асарида Япалоққуш, Бойўғли, Гунашбону, Кулонкирсултон, Кўркуш, Худхуд, Туя, Бўталок, Куйкунак, Ташбақа, Чаён, Маймун, Кордон, Турумтой, Бозанда, Навозанда, Тулки, қуш ва жониворлар образлари берилганки, булар тўла маънодаги аллегорик образлардир. Хайвон, қуш, парранда кабиларгина эмас, ҳатто буюмлар, предметлар, ҳодисалар ҳам аллегория қилиниши мумкин. Мисол сифатида масалчи - шоир Сами Абдуқаҳҳорнинг "Дарё билан жилға" масалини ўқиб кўринг-а:

Бирдан шаррос қуйди баҳор жаласи,
Бўғотга беркинди чумчук галаси.
Дам ўтмай қирдан кўнириб, тошиб,
Шиддати зўр, керилиб, ошиб,
Тушиб келди кичик бир жилға
Ўзи анча саёз, серкупик, лойқа...
Бодийдан ўтарди Дарёи — азим.
Вазмин оқишида салобат, виқор.
Кўрдик, ёнидан кичик бир сув оқар.
Деди:

- Бизга бирлашмоқ лозим!
Бирлашиб водийга ҳаёт элтамиз,
Нур бўлур шу элга ҳар бир қатрамин...
Наҳот якка қолсанг?!

Қара бўйимга!
- Қўшилмоқни келтирмайман ўйимга!
Нима қилдим сенга қўшилиб,
Яхши эмасми ўзим оқсам жўш уриб?
Истасам ҳар томон суза оламан,
Истасам ғовларини ҳам буза оламан.
Қудратимга ўзинг ҳам тан бер-да
андак;

(Сув юзида фақат сузарди пўкак...)
Ўзбошимча кета берди...

Туну кун юрди.
Дуч келиб эртаси Жилга кўлмакка,
Сингиб кетди буткул тупроққа...

Англашиларлики, бу масалда Жилга ва Дарёи - азимлар аллегорик образлардир. Негаки, Жилга ва Дарёи - азим инсонийлаштирилган - улар одамлардек ўзаро баҳслашадилар, талашиб - торташадилар... Жилга - манманликка берилган, ўзбошимча, мақтончоқ одамлар тимсоли бўлса, Дарёи - азим салобатли, босиқ, куч бирликда деб билувчи кишилар рамзи. Умуман, масалда "Бирлашган ўзар, бирлашмаган тузар" мақолининг руҳи уфуриб туради. Масалда, юзаки қараганда, табиат ҳодисаси - дарё ва жилга ҳақида фикр юритилаётганга ўхшайди-ю, асилда жуда муҳим ижтимоий ҳодиса - одамларни бирлашишга давъат этиш масаласи кўтариб чиқилган. Аллегорик образлар шоирнинг ниятини ифодалашга кўл келган.

II. ҚОРИШИҚ (КОНТИГУАЛЬ) КЎЧИМЛАР

Но ўхшаш кўчимларда тасвир объекти ташқи кўриниш жиҳатидан унчалик ўхшаш бўлмаган, аммо тушунчада яқинлиги бўлган объектга яширин қиёсланади. Бу гуруҳдаги кўчимлар мураккаброк, ранг -барангрок - қоришиқрок бўлади. Масалан:

МЕТОНИМИЯ (юн. metonymia-қайта номлаш) - мажоз - киноя -икки тушунча ўртасидаги яқинликка асосланганидан кўчимлардан. Бир предмет ёки ҳодиса номини ички боғланиш (тушунчадаги яқинлик) асосида бошқа сўз ёки ибора билан ўрин алмаштириш орқали метонимия пайдо бўлади. Масалан, пул ўрнига чўнтак, муаллиф ўрнига асар номи ёки аксинча асар номи ўрнида муаллиф номини қўллаш - метонимия. Мисол:

Фазулийни олдим кўлимга,
Мажнун бўлиб йиғлаб қичқирди.
Ва Навоий тушиб йўлимга,
Фарёд билан ўрнидан турди.
Лермонтовни ташламадим ҳеч,
Ахир кўйиб одим Ҳофизни.
Пушкин менга кўрсатди ҳар кеч,
Йиғлаб турган бир черкас қизни,
Шекспирдан сўрадим савол,
Жавобини келтирди Хайём...

(Хамид Олимжон)

Бу парчада Фазулий, Навоий, Ҳофиз, Хайём - Шарқ адабиёти намояндалари ва Лермонтов, Пушкин - рус адабиёти намояндалари, Шекспир - инглиз адабиёти классигининг номлари тилга олинар экан, шу муаллифларнинг асарларини ўқиганлигини таъкидлапти. Бу

ўринда метонимия шоирга ўз фикрини лўнда, ихчам, образли ва таъсирчан ифодалаш имконини берган. 1

Метонимиянинг ранг-баранг кўринишлари мавжуд.

МУБОЛАҒА (араб. *مبالغة* -лоф уриш, бўрттириш), гипербола-таъсирланаётган шахс, предмет ва воқеа - ҳодисанинг муайян жиҳатларини бўрттириб, кучайтириб таъсирлаш усули.

Шоир таассуротни кучайтириш, ҳаяжонни ошириш, образни бўрттириш мақсадида муболаға ишлатади. Муболағали таъсир, асосан, икки тамойилга (ҳаракат ва ҳолатни бўрттиришга) асосланган бўлади. Бундай белга ва хусусиятларни кучайтиришга хизмат қиладиган муболаға замирида ташбиҳий боғланиш бўлади. Муболаға табиатан адабий жанрларга боғлиқдир. Муболаға оғзаки нутқда ҳам, фольклор асарларида ҳам, ёзма адабиётда ҳам кўп учрайди. "Семурғ ёки Паризод ва Бунёд" достонида шоир Ҳамид Олимжон фольклорга хос муболағаларни қўллайди. Чинорнинг катталигини - "чинор шохи булутлар орасида кўринди" муболағаси билан, Семурғнинг кучлилигини - "чангалида зўр арслон, тумшугида ботмон дон" муболағаси билан, даҳшатли девни-" девнинг боши - оёғи ўрмонни тутиб кетди, сизмай четга ҳам ўтди" муболағаси билан ифодалайди. Шу ўринда, лоқалли, чинорни кўпориш эпизодини эслайлик:

Бунёдга ғайрат кирди,
Юрагига дард кирди.
Юриб баҳодирона,
Отга минди мардона.
Қаттиқ бир қамчи солди...
От яшинлай кўзғолли.
Ўт сингари йўл олди.
Булутлар орасила.
Ёзиб бориб қўлочин.
Гўё бир буюк лочин
У чинорга ўтирди,
Гўёки ўклай урди.
Чинор томири билан.
Кўқарган ери билан
Кўпорилди гувиллаб.
Шамол каби увиллаб.
Зўр шохлар ерга кетди.
Томир осмонга етди.
Ер узра тушиб Бунёд,
Бўлиб дунё-дунё шод.
Гўзал дуддул отида,
Отининг қанотида.
Кўзларида зўр ёғлу.
Кулиб турур эли у.

Остига чизилган мисра ва сўзларга эътибор қилинг-а, шоир Бунёднинг баҳодирлигини гоътада жозибали акс эттирган. Бунга шоир, ҳеч шубҳасиз, халқ оғзаки ижодида ишлатиладиган романтик руҳли муболағаларни ишлатиш орқали ҳам эришган.

Шоир Фафур Гулом "Халқ отланди" шеърида ўзбек жангчиларининг баҳодирлиги ҳақида тўхталиб:

"Юрганда ер титрар, ўқирса - осмон,

Бу сафда арслонлар керади ўмров".

каби муболағали мисралар яратган.

Бадий адабиётда муболағаларнинг куйидаги турлари қўлланилади:

а) **таблиғ** - тасаввур қилиш мумкину, амалга ошириш қийин бўлган бўрттирилган тасвир усули:

Эй сабо, ҳолим бориб сарви хиромонимга айт,
Йиғларимнинг шиддатин гулбарги хандонимга айт.

(Алишер Навоий)

Ухлаган изини трамвай ҳар ҳар кун

Тонг чоғи гулдураб янчиб ўтали.

(Ойбек)

б) **ифрок** - тасаввур қилиш қийинроғу, аммо мутлақо амалга ошириб бўлмайдиган бўрттирилган тасвир усули:

Оразингни боғ аро чун кўрди, ҳайрон бўлди гул,
Баргсиз қолди нединким, бас паришон бўлди гул.

(Алишер Навоий)

Отлар кишнар, қизлар куйлар, тинмай.

ишлар дехконлар.

Қуёш олтин булоқдир, қайнар, тошар...

кўк тиник.

(Ойбек)

в) **ғудув** - тасаввур ҳам қилиш қийин, амалга ошириш эса мумкин бўлмаган бўрттирилган тасвир усули:

Оразин ёпқоч кўзумдин сочилур ҳар лаҳза ёш,
Ўйлаким, пайдо бўлур юлдуз, ниҳон бўлғоч куёш.

(Алишер Навоий)

Севги шундай навбахорки,

У тикандин гул қилур,

Тошга жону тил бағишлаб,

Зоғни ҳам булбул қилур.

(Эркин Воҳидов)

Муболаға, хусусан, романтик асарларда, шунингдек сатирада кўп қўлланилади. Болалар адабиётида ҳам бу усул асосий тасвир воситаларидан ҳисобланади. Бироқ проф. Абдурауф Фитрат айтганидек, муболаға чин (самимий) бўлса, жудаям ошириб юборилмаса, зўраки бўлмаса, ясамаликдан узоқ бўлса, туйғулардаги

кучлилик - ўткирликни англашга катта ёрдам беради⁴.

Халқ оғзаки ижоди ва мумтоз адабиётимизда баъзан орттирмали мубоғалар ҳам учраб турадики, булар адабиётшуносликда "Булуғ" ёки "Ифрат" деб юритилади. Мисол:

Оҳ урарман, оҳ урарман,
Оҳларим тутсин сени.
Кўз ёшларим дарё бўлиб,
Балиқлари ютсин сени.

("Халқ кўшиғи")

Тикилсам қурийди дарёнинг гуми,
Наъра тортсам қулар кўрғоннинг тими...

("Алпомиш")

Бу ўзбакни алп Қоражон билади,
Чангалласа тоғни талқон қилади.

("Алпомиш")

ТАФРИТ (араб. تفریط - мўтадилдан кичик). Тафрит халқаро атамашуносликда литтота (юнон. litotes-соцца, кичик, эвида) - тасвир объектини кичрайтириб, заифлаштириб кўрсатиш усули. Тафрит муболага (тасвир объектини атайлаб ошириб, бўрттириб кўрсатиш)нинг бугунлай тескараси. Ёзувчи ўз ғоявий - бадиий ниятига мос келадиган нарсаларнинг аҳамиятини таъкидлаб, қобартириброк кўрсатиш ниятида унинг антиподи (ёки унга параллель турган нарсалар)нинг қудратини, ҳажмини атайлаб кичрайтириб тасвирлайди ва шу усул орқали китобхоннинг эътиборини тасвир объектига қаратади - объектни ёрқин ва равшан ифода этади. Мисол:

Ул санамким, сув ёқосинда паригек ўлтурур,
Ғояти нозуклугиндин суё била ютса бўлур.

(Атойи)

Байтда шоир санам(қиз)нинг паридек гўзаллигини таъкидлаш мақсадида унинг жуссасини сув билан ютса бўладиган даражада кичрайтириб - ғоятда нозик қилиб кўрсатади. Демак, тасвир объекти - санам бағоят гўзал ва нафис ҳамда нозик экан.

Бўйунг сарву санўбартек, белинг қил,
Вафо қилгон кишиларга вафо қил.

(Хоразмий)

Бу ўринда шоир ёрнинг қадди - қомати санўбар дарахтидек тиклига - (бўйчанлиги)ни таъкидлаш мақсадида унинг белини қилга қиёслапти, яъни қизнинг бели ингичка демоқчи (зеро, бели йўғон, семиз кишининг бўйи санўбар дарахтидек тик ҳам бўлмайди). Хоразмий тафрит санъатини қўллаб, ёрнинг қадди - қоматини кўз олдимишга яққол қилиб келтиради. Тафрит усули ҳозирги замон шеърлятида ҳам кенг қўлланилади. Мисоллар:

⁴ Қаранг: Адабиёт қошчалари. -Т.: Ўқитувчи, 1995, -б. 78.

Ер юзи одамзод туғилган уйдир.

(Ғафур Ғулом)

Еримиз ёндош китоб, бунда билим жобажо.

(Ғафур Ғулом)

Шоир биринчи мисолимизда "ер юз"ни "уй"га, иккинчи мисолимизда "ер"ни "китоб"га қиёслаяпти. Тасвир объекти (ер) атайлаб кичрайтирилиб кўрсатилаяпти. Бу билан ўқувчининг диққати "ер юзи", "ер"га тортилади, ернинг мўътабарлиги, муқаддасилиги (туғилган уй каби) ва конлар - билимлар хазинаси (китоб) эканлиги бадий ифодаланаяпти.

Шоир Ҳамид Олимжон "Ўзбекистон" шеърисида:

Чиройлидир гўё ёш келин,
Икки дарё ювар қоқилин, деса,

шоир Чўлпон "Яна кўклам" шеърисида:

Кечанинг сирли кўйнига бекиниб,
Кечага тотли бўсаларни бериб,
Юзидан пардаларни ирғитган,
Дунёга бир келин каби чиққан.

деб ёзган. Агар Ҳамид Олимжон Ўзбекистонни "ёш келин" деб атаган бўлса, Чўлпон кўкламни "бир келин" тимсолида кўраётгани, булар ҳам, албатта, тасвирнинг литота усули бўлади.

Шоир Ойбек "Фанга юриш" шеърисида:

Эй эркин қишлоқнинг йигит-қизлари!
Техника қалбида бу икс-игрик.
Формула ёнади - шу электрик,
Тирмашинг, фанларнинг юксаги сари!

деб ёзганки, бу ўринда "икс-игрик" ва "формула" литоталарини маҳорат билан кўллаган. Мумтоз шеърятимизда юксак маҳорат билан ишлатилган қуйидаги тафритларни талқин қилиб кўринг:

Ош есалар ўртада сарсон илик,
Хўжа - чироғ ёғи, Ҳакимжон-пилик.

(Муқимий)

Шоир Махмур "Дар сифати қишлоқи хапалак ки ба мардум Махмур тааллуқ ёфта" шеър-ҳажвиясида:

Турфа қишлоқи ғазаб карда-ки паррандалари,
Товуки игначи-ю. ўрдагу - ғози капалак.
Вору йўқ уйларини банда баён гар қилсам,
Бир катак, икки қапа, уч олачук, тўрт қаталак...
Ҳалқини кўрсанг агар ўласию, қоқу хароб,
Очликдин эғалиб қомаги мисли қамалак...
Кеча гўё эшитиб шуҳрати тилло пулини,

Хапалак кўркусидан учди мисоли капалак.
Ҳимматинг йўлида бир тепа каромат қилгил,
Капалак боз кўнуб жойига бўлғай Хапалак.

СИНЕКДОХА (юнон. synekdoche-бирга англамок, кўшиб фаҳмламок) - метонимиянинг бир тури (мажоз) - миқдор жиҳатидан бир предмет белгиларини бошқасига кўчириш усули. Синекдоха - типиклаштиришнинг муҳим ифода воситаларидан бири. Бадиий адабиёт тилида синекдохаларнинг қуйидаги кўринишлари кўп қўлланилмоқда:

а) Бўлак, қисм орқали яхлит, бугун нарсани ёхуд умум орқали бўлакни ифодаловчи синекдохалар. Мисол:

Бир кўнғиз мўйловли,
Барок соч малъун.
Жигар ранг бир мундир.
Истаги учун,
Наҳотки еримиз
Чаппа айланиб,
Наҳотки дарёлар
Оқар тесқари.

(Ғафур Ғулом)

Бу шеърӣй парчада шоир "кўнғаз мўйловли", "барок соч", "жигаранг" "мундир" - портретик белгилар орқали бугун бир ижтимоӣй иллат-фашизм, "еримиз", "дарёлар" - табиат унсунлари орқали қудратли мамлакатимизни назарда тутаяпти, бўлак орқали бугунни, қисм орқали умумни ифодалаяптики, булар синекдохалардир.

Кўкрак сути ва меҳнат билан
Биз жаҳонга берганмиз турмуш.
Она қалби оёққа турса,
Ўғлим, сира бўмайди уруш!

(Зулфия)

Шоира Зулфия "кўкрак сути...", "она қалби..." лексик бирикмалари (бўлақлар) орқали жуда катта умумийликни - дунёдаги оналарни, барча аёлларни назарда тутган. Демак, шоира шеърда жаҳондаги аёллар оёққа турса, ҳар қандай урушқоқларни ҳам жиловлай олади - сира уруш бўлмайди, деган ғояни олға сурган. Синекдоха шунга имкон берган.

б) Кўплик ўрнида бирлик ёхуд бирлик ўрнида кўплик шаклларини қўллаш йўли билан ҳам синекдохалар яртиш мумкин. Мисол:

Шунда саодатим, шарафим,
Иқболимни сенда кўргандим
Сендан кураш, енгиш, куриш, яша
Ҳаёт фалсафасин ўргандим.

Шоир бу банддаги "сен" кишилик олмошини катта ижтимоий маънода ишлатган - бирлик орқали кўплик шакли ифодаланган.

Алишернинг кўзларидай,
Ёнади кўкда юлдуз.

(Зулфия)

Бу байтдаги "юлдуз" - бирлик шаклида берилган, ammo у кўплик шакли ("юлдузлар") маъносини аңлатади. Шу сабабли у синекдоха бўлиб, шеър қахрамони Алишернинг қалбидаги севинч-қувонч ҳиссини образли ифодалаган.

Сувларнинг куёшга чўзилган
Минг ҳарир қўлими?
Юлдузнинг тупроққа интилган
У нурли йўлими?

(Зулфия)

Банддаги "сувлар" (кўплик шакли) "сув" (бирлик шакли) ва "юлдуз" (бирлик шакли) "Юлдузлар" (кўплик шакли) маъносини аңлатади. Шундай қилиб, бу банддаги "сув" ва "юлдуз" сўзларининг кўплик шакли орқали бирлик ва бирлик шакли орқали кўплик шакли ифода этилган - булар синекдохалардир.

в) Ноаниқ сон ўрнида аниқ сон ёки аниқ сон ўрнида ноаниқ сон келиши - синекдохадир. Мисол:

Ўқидим, ўқийман, умрим борича,
У айтган сўзларда маъно жуда кенг,
Унинг ҳар сўзида порлаган мазмун
Миллион асрларнинг мазмунига тенг.

(Уйғун)

ПЕРИФРАЗ (юнон. peri-атроф, phrasis-сўзлайман)- мажозларнинг бир тури - нутқнинг ифодавийлигини ошириш мақсадида предмет, одам, воқеа - ҳодисалар номини, уларнинг маъноларини, хусусиятларини ифодаловчи сўз ёки иборалар билан алмаштириш усули. Масалан, "бургут" сўзи ўрнига - "қушларнинг подшоси", "Ўзбекистон" сўзи ўрнига - "оқ олтин кони" ва б.

Перифраз нарса ва ҳодисаларнинг асил номи билан ёнма-ён ишлатилади. Мисол:

Куёшдай меҳрибон
Ватанинг- онанг.
Заминдай вазмину,
Меҳнатқаш, мушфик
Истаган нарсангни тайёрлагувчи
Халқ бор - отанг бор.

(Ғафур Ғулом)

Бу шеърий парчада "ватан" ва "халқ" сўзлари асил маъноларида, "отанг" ва "онанг" сўзлари эса кўчма маъноларда қўлланилган. Сўзларнинг ана шу кўчма маънолари ("отанг", "онанг") -

перифразлардир. Улар юкорида таъкидлаганимиздек, сўзнинг асил маънолари (ўз маъноларида ишлатилган сўзлар) билан ёнма-ён келаётир. Шоир бу ўринда перифраз усулидан фойдаланиб, уруш йилларида ота-онасидан жудо бўлаган гўдакларни - ҳақиқий етим эмасликларини - уларга ота-оналик қилувчи халқ ва Ватан борлигини образли ифода этапти.

Шоир Ҳамид Олимжон "Баҳорни соғинганда" шеърисида:

Сув- булок буйларида чарчай-да
Сўнгра қуйинингда эркалаб ухлай.

каби перифразлар тузган ва шу орқали шеър гоъясини жозибали ифодалашга эришган.

Перифразлар баъзан ёйиқ метонимиялар шаклида ҳам тузилиши мумкин.

III. ЗИДЛОВ (КОНТРАСТ) КЎЧИМАЛАР

Кўчимларнинг бу гуруҳига икки қарама - қарши тушунчали сўзларни ёнма-ён келтириш ёхуд "қизим сенга айтаман, келиним сен эшит" қабилида, билиб билмасликка олиш тамойилларига амал қилиб яратилган қочириқлар, кесатишлар, пичинглар кирради.

КИНОЯ (юнон. eironeia - билиб билмасликка олиш) - инкорнинг бир кўриниши бўлиб, тасвир объекти устидан кесагиш, қочириқ йўли билан яширин кулиш, пичинг. "Сўзларни ва ибораларни... кесатиқ ва пичинг билан ўз маъносига қарама - қарши маънода ишлатилишига ирония (таъриз) приёми дейдилади"⁵.

Киноя бўлиб келган сўз ёхуд сўзлар бирикмасининг асил маъносига эмас, кўчма - яширин маъносига эътибор берилади. Масалан, "Синчалак"да Арслонбек Қаландаров Саида Алиевани "синчалик"ка, Саида Алиева эса Арслонбек Қаландаровни "хўроз"га ўхшатади: "Синчалак" дейилганда Саиданинг нозик - ниҳоллигига, нимжонлигига ишора қилинса, "хўроз" дейилганда Арслонбек Қаландаровнинг манманлигига, бақироклигига ишора қилинмоқда ва ҳар иккаласида ҳам истехзо, пичинг, яширин кулги мавжуд. Демак, "синчалак" ва "хўроз"- киноя - аллегория.

Киноя икки хил (фош қилувчи ва шунчаки қочириқ, енгил кулги) бўлади. Ҳажвиётда фош қилувчи сарказм киноя бўлса, юмористик асарларда (қувноқ кулги, пичинг, шунчаки енгил қочириқлар) бўлади. Образларнинг киноявий тарзда бўлиши, асосан, масалларга хос хусусиятдир.

Шоир Ҳамид Олимжоннинг "Зайнаб ва Омон" поэмасидан бир парча олиб кўрайлик:

Қанча яхши, барно бўлса ҳам,
Қанча олим, доно бўлса ҳам,

⁵ Қўнғуров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. -Т.: Фан, 1997, -б. 80.

Собир учун мени кийнама,
Мени ўтга ташлама яна.
Менга ёлгиз Омонимни кўй
Менга ўша ёмонимни кўй.
У кам эмас ҳеч бир одамдан,
Мен ул билан узоқман ғамдан.

Бу шеърый парчада "яхши", "барно", "олим", "доно" сифатлашлари орқали Собирга энгил қочириқ қилинаётган бўлса, "Омоним"- "ёмоним" қофиядош сўзлар орқали кучли - ўткир киноя усули ишлатилган. Ҳа, Анорхола назарида Омон- ёмон, "пасткаш" бўлиб туюлса-да, Зайнаб учун- у дунёда ягона - "у кам эмас ҳеч бир одамдан", ҳагто Анорхола таъбирлаган "барно", "олим" Собирдан ҳам кам эмас. Мана- киноя! Ёхуд яна шу поэмадан бошқа бир парча (Зайнабнинг Анорхолага киноясини) эслаб кўрайлик:

Бутун қизлар, бутун жувонлар
Чимилдикда эрни кўрдилар.
Куя-куя кул бўлди жонлар,
Чўри бўлиб йиғлаб юрдилар.
Чўри эдинг, кул эдинг баринг
Роҳат кўрдинг қайси бирингиз
Одам эмас, айик билан тенг,
Ёвуз эди топган эрингиз...
Сен ўзингни бахтли дедингми?
Опа, сен ҳам одам эдингми?

Бу кинояда хотин-қизлар фожиаси - севгисиз оила қуриш даҳшатлари намойиш бўлган: хотин-қизлар "чўри", "кул" ва улар дуч келган эрлар - "айик сифат", "ёвуз" бўлганлигига ургу берилган. Анорхоланинг ўн беш ёшида севгисиз турмуш қургани ҳақидаги мақтанчоқлигига қарши Зайнаб мана шундай кесагиқли ва ўткир киноявий ("Сен ўзингни бахтли дедингми?", "Опа сен ҳам одам эдингми?") жавоб қайтаради.

Киноя, кесатик, қочириқ, дам яширин ва дам ошкора кулги поэманинг таъсир кучини оширган, Зайнаб ва Анорхола характерларининг ўткир қирраларини очишга қўл келган.

"Семурғ ёки Паризод ва Бунёд" поэмасида тасвирланишича, улкан чинорни кўпорган, ёвуз девни ўлдирган Бунёдга хон қизи-такаббур Паризод шундай жавоб беради:

Чўпонни севолмадим,
Ҳеч кўнгил қўёлмадим...
Қанча ботир бўлсанг ҳам,
Зўр баҳодир бўлсанг ҳам
Тўшагинг хас деб билдим
Аслингни паст деб билдим.
Севолмадим сени мен,
Чунки мен хон қизимен.

Бу парчадаги истехзо, кесатик - киноя Паризоднинг бутун борлигини ёркин ифода эта олган.

АНТИФРАЗ - киноя - ирониянинг бир тури бўлиб, бир шахс ёки предметга хос бўлган у ёки бу хусусиятни кулги интонацияси билан инкор қилишдир.

Агар матндаги сўз ёхуд сўз бирикмаси асил маънода эмас, аксинча тесқари маъноси назарда тутилса, антифраз пайдо бўлади. Масалан, "Жангчи Турсун" балладасида Ҳамид Олимжон куйидаги антифразни қўллаган:

Эркаланиб ётарли
У Ватан тупроғида.
Ёш бола ётганидай
Онанинг кучоғида.

"Эркаланиб ётади", "Ёш бола ётганидай" "онанинг кучоғида" фразалари антифраздир. Негаки, "эркаланиб ётади", "ёш бола ётганидай" сўз бирикмалари аслида ижобий маъноларни ифодалайди, бу ўрнида эса салбий маънода, яъни Турсуннинг ҳалок бўлганлигини ифодаламакда.

САРКАЗМ (юнон. *sarkasmos* - қийнаш, озор бериш) - аччиқ, захарханда, истехзоли таъна, пичинг. Аччиқ кулги ва таъна - сарказмнинг асосини ташкил қилади. Лирик, эпик ва драматик асарларда, хусусан, ҳажвиётда кенг қўлланиладиган тасвир усули. Сарказм сўзнинг асил маъносига зид бўлган кўчма маъносидан келиб чиқади. Сарказмда интонация ва муаллифнинг тасвир объектига муносабати муҳим роль ўйнайди. Одатда, сарказмда шахс, предмет ёхуд воқеа - ҳодисанинг салбий томонлари фош қилинади. Мисол:

Айланаман нозигим, ўргиламан нозигим,
Гапда таманно, таранг, "мен ўламан" нозигим.
Кўз сузилиб қошгача, олифталик бошқача,
Уйда эри ош қилиб, ухлади у тушгача.
Айланаман нозигим, ўргиламан нозигим,
Уй ишидан сўз очманг, мен ўламан нозигим.
Битгаси битмай ҳали, янгисининг жанжали,
Ёзда кўнгил қор тилаб, қиш куни мирсанжали.

* * *

Дўппи қўлида, кайфи таралло такасалтанг,
Доим кўчада сафсата, ялло такасалтанг.
Улфатлари ишга кетиб, кундуз кўрсам,
Ухлаб ўтирар ўрнида гоҳо такасалтанг.

(Собир Абдулла)

ОКСИМОРОН (юнон. oximoron - закий, нодон) - икки қарама - қарши тушунчаларни ифодаловчи сўзларни ёнма - ён келтириш йўли билан тасвир объектини бўрттириб кўрсатиш усули. "Тирилган мурда", "Ўлик жонлар", "Ҳаётбахш ўлим", "Барҳаёт ўликлар", "Бахтиёр гадолар" кабилар оксиморонлардир. Негаки, тирилиш билан ўлиш, ўлим билан жон, ҳаётбахшлик билан ўлим, барҳаётлик билан ўлим, бахтиёрлик билан гадолик сўзлари арама-қарши тушунчаларни ифодалайдики, бу тушунчалар ёнма-ён келтирилиб, қутилмаган маъно ва фавқулудда образлилиқ вужудга келади. Баъзи мисоллар:

Унинг бундай қизғанчли ҳолига,
Хар кимдан кўп қон йиғлаган сен эдинг.
Уни эзғон йиртқич қўлли маъзинга
Сен улуғ ёв, сен мужассам кин эдинг.

(Чўлпон)

У ерга йиқилади
Ўқдай учиб бораркан.
Тоғдай оғир қулайди,
Қуш сингарингил тан.

(Ҳамид Олимжон)

Юз йил яшаса ҳам бечора бир зот
Тўймадим ҳеч, дебди, бу нечук ҳикмат.
Оҳ қандоқ шириндир шу тахир ҳаёт.
Оҳ қандоқ гўзалдир шу жулдур қисмат.

(Абдулла Орипов)

Эътибор қилинг-а: "улуғ ёв" сўз бирикмасида: улуғ - ижобий тушунча, ёв - салбий тушунча: ижобий ва салбий тушунча ёнма-ён келтирилиши фавқулудда ҳодиса - оксиморон воситаси-ла ёвнинг қанақалиги аниқ ифодаланган. Иккинчи мисолимизда "қушлай энгил тан" сўз бирикмаси англатадиган тушунча билан "тоғдай оғир қулаш" лексик бирикмаси англатадиган тушунча бир-бирига зид - уларни бир-бирига қиёслаш йўли билан оксиморон ҳосил қилинган. Ёки юз йил яшаса ҳам ҳаётдан тўймаслик, тахир ҳаётнинг ширинлиги, жулдур қисматнинг гўзаллиги фавқулудда ҳодиса-оксиморон.

Шоир Рауф Парфидан бир мисол:

Уйғон, эй малагим, тур ўрнингдан, тур,
Оташин музларда исинайлик юр.
Ёнгинли дарёла қулоч отайлик,
Бу ердан кетайлик, фақат кетайлик.

"Оташин музлар" ва "ёнгинли дарёлар" - образли лексик бирикмалар ажойиб-қутилмаган оксиморонлардир.

Бир қарашда оксиморон атитезага яқин тургандай туюлади. Аслида бундай эмас: антитезада бир-бирига қарама-қарши тушунчали сўз бир-бирини инкор қилади, оксиморонда эса икки қарма-қарши тушунчали сўз бир-бирига бирлаштирилади, бири иккинчисига

аниқловчи бўлиб хизмат қилади. (Чунончи: улуғ - аниқловчи, ёв аниқданмиш - от, яъни улуғ сўзи ёвнинг баҳайбатлигани ифодалашга хизмат қилган).

Саволлар ва топшириқлар

1. Шеъринг нутқнинг ўзига хос хусусиятлари.
2. Шеъринг нутқда сўз қўллаш санъати.
3. Поэтик кўчим (мажоз ёхуд троп) нима? Кўчимлар таснифи.
4. Ўхшаш (компаратив) кўчимлар ва уларнинг асосий хусусиятлари.
5. Истиора ва унинг белгилари. Истиоранинг ўхшатиш ва сифатлаш билан қиёсий шарҳи.
6. Сифатлаш нима ва унинг асосий хусусиятлари нималардан иборат?
7. Сифатлаш санъатининг турларини шарҳланг.
8. Жонлантириш нима?
9. Ташхис ва интоқнинг қиёсий тавсифи.
10. Апострофа ва унинг характерли хусусиятлари.
11. Рамз (символ) ва унинг қандай кўринишларини биласиз?
12. Аллегория нима? Қайси поэтик жанрда аллегорик образлар ҳал қилувчи роль ўйнайди?
13. Қоришиқ кўчимлар ва уларнинг асосий хусусиятлари.
14. Метонимия ва унинг ўзига хослиги.
15. Муболаға санъати ва унинг асосий хусусиятлари.
16. Таблиғ ва игроқни тавсифланг.
17. Ғулувни тавсифланг.
18. Тафрит (литота) санъати ва унинг вазифалари.
19. Синекдоха ва унинг ранг - баранг кўринишларини шарҳланг.
20. Перифраз (а) санъатини тавсифланг.
21. Зидлов (контраст) кўчимлар ва уларнинг умумий хусусиятлари.
22. Киноя санъати ва унинг вазифалари.
23. Антифраз ва унинг вазифаларини айтинг.
24. Сарказм ва унинг ҳажвиётдаги роли.
25. Оксиморон санъатини тавсиф қилинг.
26. Истиора (метафора), сифатлаш, жонлантириш, ташхис, интоқ, апострофа, рамз, аллегория, метонимия, муболаға, таблиғ, игроқ, ғулув, тафрит (литота), синекдоха, перифраз, киноя, антифраз, сарказм, оксиморон санъатларига ўзбек шеърятидан биттадан мисол топиб, мустақил иш дафтарингизда шарҳлаб келинг.

Адабиётлар

Зарурий адабиётлар

1. Фитрат А. Адабиёт қоидалари. -Т.: Ўқитувчи, 1995. -б. 62-80.
2. Иззат Султон. Адабиёт назарияси. -Т.: Ўқитувчи, 1980. -б. 207-220.
3. Тўйчиев У. Поэзия тилининг хусусиятлари.//Адабиёт назарияси (икки томлик). -Т.: Фан, 1978. -I т. -б. 357-405.
4. Бобоев Т. Шеър илми таълими. -Т.: Ўқитувчи, 1996. -б. 199-235.
5. Ҳожаҳмедов А. Шеъринг санъатлар ва мумтоз кофия. -Т.: Шарқ, 1998. - б. 9-14, 58-59.
6. Муродий Т. Истиора. //Ўзбек тили ва адабиёти, 1972, № 6
7. Ҳожаҳмедов А. Мумтоз бадийят малоҳати. -Т.: Шарқ, 1999. -б. 195-237.
8. Исҳоқов Ё. Муболага. // Ўзбек тили ва адабиёти, 1972, № 5.

Қўшимча адабиётлар:

1. Мамажонов С. Услуб, образ, тасвир воситалари. //Шарқ юлдузи, 1969, №6
2. Самадов Қ. Шеъринг сўз қўллаш санъати. //Ўзбек тили ва адабиёти, 1968, № 6.
3. Қиличев Э. Бадий тасвирнинг лексик воситалари. -Т.: Фан, 1982.
4. Қўнғуров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. -Т.: Фан, 1977.

БАДИЙ САНЪАТЛАР

Бадий санъатлар...⁶

Бадий (шеърый) санъатлар Шарқ мумтоз адабиётининг, шу жумладан ўзбек адабиётининг ўзига хослиги, миллийлиги, латофати, назокати, ранго-ранглиги, жозибаторлиги ва таъсирчанлигини ифодаловчи тасвир воситасидир. Мумтоз адабиётимиз бадий санъатларга бой-улар ниҳоятда хилма хил ва ғоятда нафис.

Маълумки, арабларнинг фасоҳату балоғат аҳли шеърый нутқ гўзаллиги(санъатлари)ни зотий (табиий) ва оризий (безакли) гуруҳларга ажратиб ўрганишган (бу илм билан шуғулланувчи фанни "Балоғат илми" деб юритишган). Форс-тожик ва турк-ўзбек шуаролари эса зотий ва оризий гўзаллик(санъатлар)ни кўшиб, "Санойиъ бадеъ" ва бу ҳақдаги илмни "Илми санойиъ" ("Санъат илми") деб юритишган. Тарихий анъанага кўра, бадий санъатлар куйидаги навларга ажратиб ўрганилади: а) лафзий (сўзнинг товуш жиҳати билан боғлиқ санъатлар); б) маънавий (сўзнинг маъноси билан боғлиқ санъатлар); в) лафзию маънавий (сўзнинг ҳам товуш, ҳам маъно жиҳатлари билан боғлиқ санъатлар). Бадий санъатларнинг биринчи гуруҳи шеърый нутққа безак-зийнат бахш этса, иккинчи навъи шеър маъносини оширишга таъсир кўрсатади ва, ниҳоят, учинчи навъ санъатлар эса шеърнинг ҳам шаклига, ҳам мазмунига таъсир қилади. Шеършунос аллома Атоуллоҳ Маҳмуд Хусайний "Бадойиъу-с-санойиъ" асарида бадий санъатларнинг умумий хислатлари ҳақида тўхталиб, шундай деб ёзади: "...умуман барча гўзалликларнинг асоси улдурким, нутқ ул тарзда адо этилгайким, маънони англашга, анинг латофати, таркиби ва соғламлиғига ҳеч бир халал етмағай"⁷.

1. ЛАФЗИЙ САНЪАТЛАР.

Лафзий санъатлар, юқорида айтганимиздек, шеърый нутқдаги сўзнинг товуши билан боғлиқ, кўпроқ шакл ҳодисаси сифатида кўринади. Аммо уларнинг ҳам ўз шартлари бор. "Белгилки,- деб таъкидлайди Атоуллоҳ Хусайний,- лафзий гўзалликларнинг асоси улдурким, алфозни маънога тобей қилгайлар"⁸.

Лафзий санъатлар ғоятда ранг-баранг бўлади. Куйида шуларнинг айримларини кўздан кечирайлик:

⁶ Эслатма. Анъанавий «Илмий санойиъ», «Бадойиъу-с-санойиъ» («Бадий санъатлар») сўз брикмалари таркибидаги «санъат» атамаси бадий усул, приём, тасвир воситаси, фигура, кўчим, троп каби маъноларда қўлланиб келинган.

Қаранг: Шахзода. Асарлар (олти томлик), 4-том. -Т.: Адабиёт ва санъат, 1972, -б. 231.

⁷ Хусайний Атоуллоҳ. Бадойиъу-с-санойиъ. -б. 35.

⁸ Хусайний Атоуллоҳ. Бадойиъу-с-санойиъ. -б. 84-85.

ТАРСИЪ (араб. **ترصيع** -зийнатлаш, безаш)-шеър (байт)да биринчи мисра сўзлари билан иккинчи мисра сўзларининг бир – бирига оҳангдош, вазндош, қофиядош бўлиб келиш усули. Шеършунос Атоуллоҳ Хусайний "Бадойиъу-с-санойиъ" асарида "тарсиъ" истилоҳининг луғавий маъноси хусусида тўхталиб, "Бу санъатқа "тарсиъ" деб ном берурда ани шода тарсиндин олигтурлар. Ул андоғ дуруким, шоданинг бир ёнидағи жавоҳир иккинчи ёнидағи жавоҳир сингаридир"⁹. Шеършунос аллома ва шоир Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозийнинг "Фунуну-л-балоға" асарида таъкидланишича, "...тарсиъ ул бўдурким, ҳар калимаким, аввалғи мисраъда келур, сўнғи мисраънинг ҳар калимасин ул калималарнинг муқобаласинда келтируб, вазн бирла мувофиқ ва лафз бирла муттафиқ ва охир ҳарф (равий) бирла муттаҳид қилурлар"¹⁰.

Айрим шеършунослар фикрича, тарсиъ санъатида шеър (байт) мисраларидаги сўзларнинг ҳижолари миқдари ва сифати ҳам ҳисобга олинар экан. Бир мисол:

Лайли ишқин танимда жон қил,
Лайли шавқин рангимда қон қил.

(Алишер Навоий)

Эътибор қилинг-а: биринчи мисрада беш сўз, тўққиз ҳижо бор, иккинчи тартиб иккинчи мисрада ҳам мавжуд. Худди шундай тартиб ҳижолар миқдори ва сифати, рукнлар тузилиши, миқдори ва тартиби; ниҳоят вазнлар, баҳрлар тузилиши ҳам шундай. Яна баъзи мисоллар олиб курайлик:

Кўруб дардим тараҳхум қилмадинг ҳеч,
Тўқуб ашким табассум қилмадинг ҳеч.

(Алишер Навоий)

Бу байтдаги "кўруб" - "тўқуб", "дардим" - "ашким", "тараҳхум" - "табассум" сўзлари оҳангда ҳам, қофияда ҳам, вазнда ҳам бир-бирига тенг, "қилмадинг ҳеч" сўз бирикмаси иккала мисрада ҳам айнан такрорланиб келганки, бу радифдир.

Кўз бирла қошинг яхши, қабоғинг яхши,
Юз бирла сўзунг яхши, дудоғинг яхши.

(Алишер Навоий)

Байтдаги "кўз"- "юз" сўзлари бир-бирига монанд, "қошинг" - "сўзунг" ва "қабоғинг" - "дудоғинг" сўзлари - зулқофиятайн, такрорланувчи "яхши" - "яхши" сўзлари - радиф, "бирла" - "бирла" сўзлари - ҳожиб.

Демак, Алишер Навоий рубоий жанрида тарсиъ санъатини моҳирона қўллаган.

Ёд этмас эмиш, кишини гурбатда киши,
Шод этмас эмиш, кўнгулни меҳнатда киши.

⁹ Ушш жойида.

¹⁰ Тарозий, Шайх Аҳмад. Фунуну-л—балоға. —Т.: Хазина, 1996, -б. 84-85.

(Бобур)

Байтдаги "ёд" - "шод", "кишини" - "кўнгулни", "ғурбатда" - "меҳнатда" сўзлари бир-бирига тенг, оҳангдош, вазндош, қофиядош; "киши"- "киши", "этмас эмиш" - "этмас эмиш" сўзлар такрори - радиф. Кўринадики, байтдаги ҳар бир сўз ўз ҳамроҳига тенг. Бу - тарсиё санъатининг ажойиб намунаси!

Атоуллоҳ Маҳмуд Хусайнийнинг айтишича, байт охирида келадиган қофиядан мақсад равийга эришишдир. Мисол:

Сабр билан баста эшиқдур кушод,

Сабр билан топти эронлар мурод.

(Гулҳаний)

Байтдаги "баста" - "топти", "эшиқдур" - "эронлар" сўзлари вазндош, "сабр билан" - ҳожиб ва, ниҳоят, "кушод" - "мурод" қофиядош сўзлар (қофиядош сўзлардаги "д" ҳарфи - равий). Демак, Гулҳаний ҳам равийга, ҳам тарсиё санъатига тўла эриша олган.

Тарсиё санъати учун лафздаги ҳаракат (ундош) ва сукун (унли) товушлар бир-бирига қанчалик мувофиқ бўлса, шунча яхши. Тарсиё латофатли бўлади. Мисол:

Ашкима гар канора йўк, бўлмаса бўлмасин, нетай,

Оҳима ҳеч шумора йўк, бўлмаса бўлмасин, нетай.

(Огаҳий)

Яна бир мисол:

Жондин сени кўп севармен, эй умри азиз,

Сондин сени кўп севармен, эй умри азиз,

Ҳар неники севмак андин ортиқ бўлмас,

Андин сени кўп севармен, эй умри азиз.

(Алишер Навоий)

Эътибор қилинг-а: биринчи мисрадаги "жондин", иккинчи мисрадаги "сондин", тўртинчи мисрадаги "андин" сўзлари ўзаро қофияланган бўлса, биринчи, иккинчи ва туртинчи мисралардаги қолган барча сўзлар ("сени кўп севармен, эй умри азиз") айнан такрорланиб радиф ҳосил қилган. Бу - мумтоз тарсиё!

"Тарсиёга асосланган мисрларнинг диққатга сазоворлиги шундаки,- деб таъкидлайди адабиётшунос В. Раҳмонов,- мукамал тарсиё яратувчи сўзлар қаторида нечта компонент бўлса, шунча қофиядош ва радифдош (ё ҳожибдош) сўзлар қатнашади. Одатдаги шеърларда ҳар бир мисра охиридаги бир сўз қофиядош бўлса, бунда ҳар иккала мисрадаги барча сўзлар қофиядош бўлади. Хуллас, бутун мисралар оҳангдошлиги юзага чиқади. Тарсиёсиз мисраларда қофия мисранинг охиридагина келиб, мисралараро оҳангдошликни яратса, тарсиёда зийнатланган байт ўз таркибидаги кўпчилик сўзларнинг қофиядошлиги билан ўзгача тавланади. Баъзан тарсиё усулидаги мисрларда қатнашган барча сўзлар қофиядош бўлмаслиги ҳам мумкин. Нуқсонли тарсиёларда қофиядош бўлмайдиган сўзлар

аралашиб қолган бўлиши мумкин"¹¹. "Тарсий оддий сўз ўйини эмас,- деб ёзади адабиётшунос Ё.Исҳоқов,- балки фикр билан ифоданиш муайян пайтда мувозанат ҳосил қилиши натижасида юзага келаётган поэтик усул бўлиб, шеърнинг, умуман, тасвирнинг мусқийлиги ва таъсирчанлигини оширишга ёрдам беради"¹².

Қуйидаги байтнинг маъзини чақиб кўринг-а:

Эй бегим, ушбу юз дегул, шамс била қамармудур,

Эй бегим, ушбу сўз дегул, шахд била шакармудур.

(Атойи)

САЖЪ (араб. **سجع** -ҳамоҳанг) - бадий матида ишлатилган айрим гап бўлақларининг ё вазнда, ё қофияда ёхуд ҳар иккаласи (вазн ва қофия) да мослашуви¹³.

Сажъ санъати дастлаб халқ оғзаки ижодида пайдо бўлган. Ўзбек халқ эртақлари, дostonларидаги ағъанавий ўринлар (бошланма, персонажлар тавсифи, руҳий ҳолатлар, пейзаж, афсонавий қасрлар)да сажъ кўлланилган. Сажъ тасвирнинг таъсирчанлигини оширадигўқувчининг диққатини тортади. У халқ оғзаки ижодидан ёзма адабиётга ўтган. Мумтоз адабиётимизда сажъ санъатида Алишер Навоий, Захириддин Муҳаммад Бобур, Муҳаммадшариф Гулханий ва бошқа адиблар юксак маҳорат кўрсатган бўлсалар, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Абдулла Қодирий, Ғафур Ғулом, Собир Абдулла, Саид Аҳмад сингари ёзувчилар ҳам сажъ санъатида катта хизмат қилганлар.

Сажъ таснифи ва тавсифида мутахассислар бир хилликка эриша олганлари йўқ. Аммо кўпчилик тадқиқотчилар фикрича, сажъ санъатининг қуйидаги уч тури машҳур:

1. Сажъи мутавозий (тўлиқ сажъ) - насрий парчадаги айрим сўзларнинг вазнда ҳам, равий ҳарфида ҳам мос бўлиши. Мисол:

"Дехқонки тузлук била доно сочар, ҳақ барига юз эшигин очар, сочқон донаси кўқаргунча, ўриб хирмон қилиб маҳсулин кўтаргунча: курту қуш андин баҳраманд, дашт вухуши анинг бирла хурсанд. Мўрлар уйи андин обод, гўрлар хотири анинг била шод. Кабутарларга андин мастлик, тўрғайларга андин ношод ҳамластлик..."

(Алишер Навоий)

2. Сажъи мутарраф (қофияли, вазнсиз)- насрий парчадаги сўзлар вазнда эмас, ҳарфи равийдагина мос бўлиши. Мисоллар:

"Бир юз бўлурдин бошида савдо, бўзи катон бўлурдин кўнглида таманно" (Алишер Навоий).

"Бирга арзирни юзга сотмоқдин аларга минг мубоҳат, мингга тегарни юзга олмоғдин йўқ бир зарра уёт". (Алишер Навоий).

3. Сажъи мутавозин (ваззли, қофиясиз) - насрий ёхуд назмий парчадаги гап бўлақларининг қофиясиз вазндошлиги. Мисоллар:

¹¹ Раҳмонов В. Шеър санъатлари. Л.: 1972, -6. 106-107.

¹² Исҳоқов Ё. Тарсий // Ўзбек тили ва адабиёти, 1971, №4, -6. 75.

¹³ Саримсоқов Б. Сажъ. // Ўзбек тили ва адабиёти, 1971, №2, -6. 74.

Луғатимда сўзим анча кўп,
Кайси бири билан бошлайин?
Шундай шодман, шодлигим беҳад..
Кўнглим шодлигимдан ўсади!..

(Усмон Носир)

Таъкидлаш жоизки, "...сажъ икки унсур (вазн ва ҳарфи равий)нинг ҳар иккаласи ёки улардан бири қатнашагина юзати келади. Қофияда эса равийнинг бўлиши шарт (мумтоз қофия назарда тутилади -Т.Б.), аммо вазн ҳеч қандай роль ўйнамайди: қофияланувчилар вазнда тенг ёки тенг бўлмасликлари ҳам мумкин. Ҳарфи равийда мос келиши жиҳатидан сажънинг икки тури (мутавозий ва мутарраф) қофияга яқин келади. Аммо вазнда мос келиш-келмаслик жиҳатидан сажъи мутавозий мутавозин қофиядан узоқ турса, вазнда мосликнинг шарт эмаслиги ва равийдаги мосликнинг шарт эканлиги жиҳатидан сажъи мутарраф қофияга ўхшаб кетади"¹⁴.

МУЛАММАЪ (араб. *معلمة* - турли тилда ёзилган шеър)- шеърнинг бир қисмини бир тилда, бошқа қисмини иккинчи тилда ёзиш санъати. Рашид-и Ватвот фикрича, муламмаънинг ўн байти арабча, ўн байти форсча бўлмоғи раводур. Шайх Аҳмад Тарозий айтур: "Бу санъат анингдек бўлурким, шеъре айтурларким, бир мисраи бир тил бирла бўлур, бир мисраи яна бир тил бирла:

Ба худоки, хасталарга юзунгиз ғамидин ўлмак,
Ду ҳазор бора хуштар зи ҳаёти жовидони"¹⁵.

Бу санъат баъзан "талмиъ" деб ҳам юритилган. Муламмаъ шеър икки тилда ёзилган бўлса - "ширу шакар", уч тилда ёзилган бўлса - "шаҳду шакар" деб юритилган. Агар мумтоз шеърятимизда, асосан, форсча - ўзбекча муламмаълар ёзилган бўлса, ХХ аср шеърятимизда ўзбекча-русча муламмаълар яратила бошланган. Атоуллоҳ Маҳмуд Хусайний дептур: "муламмаъ андин ибораттурким, шеърнинг бир қисми бир тилда, бошқа бир қисми ўзга тилда бўлур. Бу санъатнинг машҳури уддурким, бир мисраи арабча ва иккинчи мисраи форсча ёки бир байти арабча ва бир байти форсча бўлур"¹⁶.

Умуман айтганда муламмаълар турли хил бўлади. Масалан:

а) Шеърнинг бир қисми (мисраи) бир тилда, иккинчи мисраи бошқа тилда ёзилади:

Соҳибу-р-роҳ мина-р-раҳмати қад нодоний
Ки, биё жониб-и майхона, чи саргардоний?

¹⁴ Саримсоқов Б. Сажъ ва қофия. //Ўзбек тили ва адабиёти, 1972, № 1. - 6. 78. Эслатма: Бадийий нутк икки хил: сочма (прозаик) ва тизма (шеърлий) бўлади. Бироқ бадийий нуткнинг қофиясиз вазни ли вазнсиз қофияли турлари ҳам мавжуд. Бадийий нутк вазни бўлса-ю, аммо унда қофия бўлмаса - "муражжаъ" (харора - "оқ шеър") деб юритилган. Бадийий нутк қофияли бўлса-ю, аммо вазнсиз бўлса - "мусажжаъ" ("сажъ") деб номланган. Агар бадийий нуткда вазн ҳам, қофия ҳам бўлмаса - "орий" дегилган.

¹⁵ Шайх Аҳмад ибн Худойод Тарозий. Фунуну-л-балога, -Т.: Ҳазина, 1996. -6. 114.

¹⁶ Хусайний Атойллоҳ, Бадойиату-с-санойиъ. -Т.: Адабиёт ва санъат, 1981. -6. 92.

Беруний бобомиз шу, исми ҳам Абу Райҳон,
Ба форси гуфтаам гар аз замони пур Сино.

(А.Орипов)

б) Мисраинг биринчи ярми бир тилда, иккинчи ярми бошқа тилда ёзилади:

Дилбари хуш адои ман мунча чучук бўлурмусан?
Омад дар канори ман бир даме ўлтурурмусан?

(Машраб)

в) Шеърнинг боши ва охири бир тилда, ўртадаги сўзлар бошқа тилда:

Аз дурии ту намонда сабрам,
Эмди кетарман тахти Сулаймон.
Бечора Машраб куйди ғамингдин,
Монанди зулфат ҳолим паришон.

(Машраб)

г) Шеърнинг бир байти бир тилда, иккинчи байти бошқа тилда бўлади:

Ба нодоний гуноҳ қардам, илоҳий,
Вале донам, ки ғаффори гулоҳий.
Ражаъту илайка фа-ғфирлий зунубий,
Фа-инний тубту мин кулли-л-маноҳий.

Муламмаълар халқлар ўртасидаги иқтисодий-маданий ва дўстлик-ҳамкорлик мубосабатлари самарасидир.

ҚАЙТАРИШ САЊЪАТИ

Қайтариш санъати тарихий поэтикага доир анча-мунча манбаларда "радд ул-ажуз ил-ас-садр", баъзиларида эса "мутобиқа", айримларида "гасдир" деб юритилган. Демак, мазкур санъат "радд ул-ажуз ил-ас-садр" деб юритиладиган бўлса, байтда "ажуз"нинг "садр" ўрнида қайтарилиши деган маъно келиб чиқадики, бу, Ё. Исҳоқов айтганидек, қайтариш санъатининг фақат бир тури бўлиб қолади, холос. Ваҳоланки, бу санъатнинг турлари кўп - адабиётшунос Ё. Исҳоқов фикрича, уларнинг тури элликдан ошади. Шу вайдан мазкур санъатни "радд ул-ажуз ила-ас-садр" деб эмас, балки жамловчи ном - "қайтариш санъати" деб аташ ўринлидир¹⁷.

Қайтариш санъатининг номланиши борасидигана эмас, унинг таърифи, тавсифи, таснифи ҳақида ҳам бир хилликка эришилган эмас. Биз таълимий мақсадда қайтариш санъатининг қуйидаги кўринишларини ўрганиш лозим деб топдик:

1. Радд ул-садр ил-ал ҳашв (байт бошидаги сўзнинг мисра ичида келиши). Бу турнинг ўзи ҳам икки хил бўлади:

¹⁷ Қайтариш санъати. //Ўзбек тили ва адабиёти, 1972, № 2.

¹⁸ Ҳаётимиз: Заҳидидин Муҳаммад Бобирнинг "Мухтасар" асарига шеър байти руқилари схемасини берган.

¹⁹ Биринчи мисра: садр+ҳашв+ҳашв+аруз; иккинчи мисра: ибидо+ҳаш+ҳашв+зарб ёхуд ажуз. Бу руқилар

Қайтариш санъати"ни тушуниш учун зарур.

а) байтнинг биринчи мисраида "садр"нинг "ҳашв" ўрнида келиши:

Жоним чикадур дард ила жононима айтинг,
Мен хаста гадо ҳолимни султонима айтинг.

(Лутфий)

б) байт "садр"ининг иккинчи масрада - "ҳашв" ўрнида келиши:

Ғарибларнинг иши доим сулукдур,
Тирик эрмас ғариб, мисли ўлукдур.

(А.Яссавий)

Кеча келгумдур дебон ул сарви гулрӯ келмади,
Кўзларимга кеча тонг отқунча уйқу келмади.

(Алишер Навоий)

Кўнгулга бўлди ажойиб бало қаро сочинг,
Шикаста кўнгулма эрмас қаро бало сочинг.

(Бобур)

2. Ралл ул-садр ил-ал-ибтидо (байт бошидаги сўзнинг иккинчи мисра бошида келиши):

Қайси бир озорин айтай жонима ағёрнинг,
Қайси бир оғритқонин кўнгулмни дей дилдорнинг.

(Бобур)

3. Ралл ул-садр ил-ал-ҳашв ва ил-ал-ажуз ("садр"нинг "ҳашв" ва "ажуз" ўрнида келиши):

Ўт агар итса жаҳондин, оҳим ул, ғам эмас,
Етқурай бир дамда юз аввалги ўт микдори ўт.

(Алишер Навоий)

4. Ралл ул-садр ил-ал-ажуз ("садр"нинг "ажуз" ўрнида келиши):

Ёз бўлдию бўлди яна жаннат киби ёзи.
Хуш ул кишиким айш ила ўтгай қишу ёзи.

(Бобур)

Балойи ишққи ҳардам манга жафойидур,
Бу ишқдин кеча олмон ажаб балойидур.

(Бобур)

5. Ралл ул-ҳашв ил-ал-ибтидо (биринчи мисра "ҳашв"ининг иккинчи мисрада "ибтидо" ўрнида келиши):

Ёғлиғингким жон била мен ҳастапурмен зор анга,
Хаста жонлар риштасилиндур магар бир тор анга.

(Бобур)

6. Ралл ул-ҳашв ил-ал-ҳашв (биринчи мисра "ҳашв"ининг иккинчи мисра "ҳашв"и ўрнида келиши):

Очмағай эрлинг жамоли олам оро кошки,
Солмағай эрдинг бори олмада ғавғо кошки.

(Алишер Навоий)

Кўрмагай эрдим жамоли олам оро кошки,
Бўлмагай эрдим бори оламга расво кошки.

(Алишер Навоий)

7. Радд ул-хашв ил-ал-ажуз (мисра ичидаги "хашв"нинг байт охирида келиши):

Ёрдин озор кўнглум ичра беҳад бордур,
Эй хуш ул кўнгул, анга не ёру не озордур.

(Бобур)

8. Радд ул арўз ил- ал-ибтидо (биринчи мисра охиридаги сўзнинг иккинчи мисра бошида келиши);

Не раво бўлғай бу ким, меҳроб ичинда ўлтуруб,
Ўлтурадур мен дуочини кўзунг боқиб туриб.

(Атойи)

Қаёнга борсанг итингмен ўзумни еткурайин,
Етишмасам санга боқич дуо қилиб турайин.

(Бобур)

9. Радд ул-арўз ил-ал-хашв (биринчи мисра охиридаги сўзнинг иккинчи мисра "хашв"и ўрнида келиши):

Янги ой ёр юзи бирла кўруб эл шоду байрамлар,
Манга юзу қошиндин айру байрам ойила ғамлар.

(Бобур)

10. Радд ул-арўз ил-ал-ажуз (биринчи мисра сўнг сўзининг байт охирида тақрорланиши):

Юзунгни эй малоҳат хони, бир оч,
Тўя кўрсун сени бу мустаҳик оч.

(Атойи)

11. Радд ул-ажуз ил-ас-садр (биринчи байт охиридаги сўзнинг кейинги байт бошида келиши):

Хўбларда сенингдек бир маҳбуб нозук?
Боштин аёки зебо, белу бадани нозук.
Нозуклук ила олдинг кўнгулумни боқиб ўғрин,
Нозук кишиларнингки, ҳар не қилгани нозук.

(Ўтфий)

Юқорида биз бир байт доирасида юз берган қайтариш санъатининг бир типи ва унинг ранг-баранг кўринишлари хусусида тўхталиб ўтган бўлсак, адабиётшунос Ё.Исҳоқов унинг мураккаб типли кўринишлари ҳақида ҳам фикр юритган. Чунончи, радд ус-садр ил-ал-ажуз ва радд ул-хашв ил-ал-ибтидо; радд ус-садр ил-ал-хашв ва радд ул-хашв ил-ал-ибтидо; радд ус-садр ил-ал-ибтидо ва радд ул-хашв ил-ал-ажуз... турлари қайд қилинган. Шунингдек, мазкур қайтариш санъатини вужудга келтиришда иштирок этган сўзларнинг маъно жиҳатидан гуруҳлари, қайтариш санъатининг иштиқок, ийҳом каби санъатлар билан қоришиқ ҳолда ишлатилиши борасида ҳам муҳим

фикрлар билдирган¹⁸.

РАДД УЛ-АКС (араб. رادد اول اكس) -акс санъати усулида қайтариш). Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий радд ул-акс санъатини "Ал-радд в-ал-акс" деб номлаган. Радд ул-акс-байтнинг сўнгги мисраси ўрнида унинг илк мисраси (икки ним ним мисрасининг акс санъати усулида) қайтарилиши. "Ул будурким,- деб таъкидлайди Шайх Аҳмад Тарозий,-аввалги мисрани сўнгги мисраъда бо сукуна қилурлар"¹⁹. Мисол:

Жону кўнгул мархами//лаъли лабинг ёлидур.

Лаъли лабинг ёлидур//жону кўнгул мархами.

(Тарозий)

Демак, радд ул-акс санъатининг моҳияти шундан иборатки, байтнинг иккинчи мисраси ўрнида биринчи мисра (икки ним мисраси) ўрин алмашиб келади. Масалан, Алишер Навоийнинг "Фарҳод ва Ширин" достонидан олинган қуйидаги байт тузилишига эътибор беринг-а:

Эрусен шоҳ//агар огоҳсен. сен.

Агар огоҳсен. сен//шоҳсен сен.

Англашиларлики, байтнинг биринчи мисрасининг илк ним мисраси (эрусен шоҳ) иккинчи мисранинг сўнгги ним мисраси (шоҳсен, сен) ўрнида ва биринчи мисранинг сўнгги ниммисраси (агар огоҳсен, сен) иккинчи мисранинг илк ним мисраси (агар огоҳсен, сен) ўрнида такрорланиб, байт мисралари пайвандланган. Бу ўринда радд ул-акс санъати бир байт доирасида амалга оширилган. Бу - радд ул-акс санъатини бир кўриниши, холос. Радд ул аксининг бу тури, асосан, йирик ҳажмли асарларда учрайди.

Радд ул-акс санъатининг яна бир кўриниши борки, бу, асосан, кичик лирик жанрлар (ғазал каби)да юз беради, яъни бир асар (ғазал) бутунлай шу санъат асосига қўрилади. Масалан, шоир Ҳабибийнинг "Девон"идан "Жоним ўзинг" ғазалини олиб кўрайлик. Бу ғазал етти байтдан таркиб топган, ҳар байтнинг иккинчи мисраси ўрнида биринчи мисранинг икки ним мисраси ўрин алмашиб келади:

Жону жаҳоним ўзинг, // ному нишоним ўзинг,
Ному нишоним узинг, // жону жаҳоним узинг,
матла

Қоши камоним ўзинг, // зийнати ҳусну жамол,
Зийнати ҳусни жамол // қоши қамоним ўзинг.

Мадҳу баёним ўзинг, // ҳарна, Ҳабибий, десам,
мақтаъ

Ҳарна, Ҳабибий, десам, // мадҳу баёним ўзинг.

Ҳозирги шеърятимизда ҳам аҳён-аҳёнда радд ул-акс санъати учраб туради. Масалан:

¹⁸ Қаранг: Исҳоков Ё. Қайтариш санъати. //Узбек тили ва адабиёти, 1972, № 2. -6.83-87.

¹⁹ Шайх Аҳмад Тарозий. Фулуну-л-балога. -Т.: Ҳазина, 1996. -б. 134.

Устоз, тақдиринга// таъзим қил бу кун,
Бу кун эҳтиром қил// толе қошида.

(А.Орипов)

РАДД УЛ-МАТЛАЪ (араб. رَدٌّ أَوْلَ مِثْلَهُ -матлаънинг қайтарилиши)- газал матлаидаги (қасида бошидаги) бош мисранинг газал мақтаининг (қасиданинг) сўнгги мисрасч ўрнида муайян мақсад билан такрорланиши. Шеършунос Дойи Жаводнинг фикрича, радд ул матлаъ санъатида газал (қасида) бошидаги мисранинг унинг мақтаи(сўнгги)да такрорланишидир. Шеършунос ва шоир Шайх Аҳмад Тарозийнинг айтишича, "Бу санъат анингтеқ бўлурким, шеър матлаининг аввалги мисраини тамом мақтада радд килурлар"²⁰. Адабиётшунос Ё.Исҳоқовнинг айтишича, мазкур санъатнинг номида шартлилиқ бор-у, асосан, матлаънинг қайтарилиши, такрорланиши" деб юритилса-да, аслида матлаънинг бир мисрасигина такрорланади..."²¹. Мисоллар:

1. Коши ёсинму дейин, кўзи каросинму дейин. } матлаи.
Кўнглума ҳар бирининг дарду балосинму дейин. }
Эй Навоий, дсма қошу кўзининг васфини эп, } мақтаи.
Коши ёсинму дейин. кўзи каросинму дейин. }

(Алишер Навоий)

2. Эй муғанний, чун ниҳон розим билурсен - соз туз. } матлаи.
Тартибон мунглуғ наво созинг била, овоз туз. }

Базм аро ўртар Навоийни ниҳон мунглуғ суруд, } мақтаи.
Эй мутанний, чун ниҳон розим билурсен - соз туз. }

(Алишер Навоий)

3. Эй гадойининг галойи барча ахли тахту тож. } матлаи.
Ким гадойингдур анга йўқ тахт ила тож эҳтиёж. }
Бу гадойингдур Навоий тахт ила тож истамас, } мақтаи.
Эй гадойингнинг галойи барча ахли тахту тож. }

(Алишер Навоий)

4. Сочингнинг савлоси тушти бошима бошлин яна. } матлаи.
Тира бўлди рўзгорим ул қаро қошдин яна. }
Оёғим етганча Бобурдек кетар эрдим, нетай, } мақтаи.
Сочингнинг савлоси тушти бошима бошлин яна. }

(Бобур)

5. Ул ахд ила паймон қани. эй ёр. не бўлли. } матлаи.
Ул лугф ила эҳсон қани, эй ёр, не бўлди. }
Мундоқму эли аҳди, Бобурни унутгунг, } мақтаи.
Ул ахд ила паймон қани, эй ёр не бўлди. }

(Бобур)

²⁰ Шайх Аҳмад Тарозий. Фунуну-л-балога. – Т.: Хазиана, 1996, 128-б.

²¹ Исҳоқов Ё.. Радд ул-матлаъ// Ўзбек тили ва адабиёти, 1973, №1. -б. 77.

РАДД УЛ - ҚОФИЯ (араб. رادد اول قافيا) - қофиянинг қайтиши, такрор келиши). Радд ул-қофия санъатининг моҳияти шундан иборатки, қасида ёхуд ғазалдаги биринчи мисранинг оҳангдош сўзи иккинчи байтнинг охирида такрорланади. Ўзбек шеърлятида радд ул-қофия санъатининг ранг-баранг кўринишлар мавжуд. Масалан:

1. Шеър (ғазал, қасида)нинг биринчи мисрасидаги қофиядош сўз иккинчи байтда айнан такрорланади:

Кўргали хуснингни зору мубтало бўлдум санго,
 Не балолиғ кун эдиким, ошно бўлдум санго.
 Ҳар не дедимки, кун-кундин узай сендин кўнгил,
 Ваҳки, кун-кундин баттароқ мубтало бўлдум санго.

(Алишер Навоий)

2. Шеър (ғазал, қасида)нинг биринчи мисрасининг оҳангдош сўзи иккинчи байтдан кейинги (мақтаъдан олдинги) байт(лардан бири)да такрорланиши:

Бизга ул маҳваш тилию кўнгли бирла ёр эмас,	} матлаи.
Кўнгли ичра ҳар неким онинг тилида бор эмас.	
Ёр уддурким тилию кўнгли онинг бўлса бир,	} 7-байт.
Ким тили узгаю кунгли ўзга, ул ёр эмас.	

(Алишер Навоий)

3. Ғазал матлаидаги (биринчи ёхуд иккинчи мисрадаги) қофиядош сўзлардан бирининг мақтаъда такрорланиши:

Эй сабо, шарҳ айла аввал <u>дилистонимдин</u> хабар,	} матлаи.
Сўнгра дегил кўнгул отлиғ ногавонимдин хабар.	
Арз қил тадриж илаким шодлиғидин ўлмайн,	} мактаи.
Эй Навоий, келса ногаҳ дилистонимдин хабар.	

(Алишер Навоий)

Адабиётшунос Ё.Исҳоқов таъкидлаганидек, радд ул-қофия санъати деганда биз шеърдаги ҳар қандай қофиянинг шунчаки жўн такрорини эмас, балки ғазал ёхуд қасида матлаидаги қофиядош сўзлардан бири ёхуд иккаласининг бўлак байтларда (шунингдек мақтаъида ҳам) муайян поэтик мақсадларда омонимик қофия сифатидаги такрорини тушунамиз²².

Радд ул-қофия санъати фақат мумтоз шеърлятимиздагина эмас, ҳозирги шеърлятимизда ҳам кенг қўлланилмоқда.

²² Исҳоқов Ё. Радд ул-қофия // Ўзбек тили ва адабиёти, 1973, №1. -б. 79.

II. МАЪНАВИЙ САНЪАТЛАР

Бадиий санъатларнинг бу гуруҳига, юқорида айтганимиздек, шеър маъноси, ғояси билан боғлиқ бўлган санъатлар киради. Маънавий санъатлар ҳам ранг-баранг кўринишларга эга. Чунончи:

ТАШБИХ (**تَشْبِيْه** -ўхшатиш) - назмий ва насрий асар тилида кўп қўлланиладиган маънавий санъатлардан бири. Ташбиҳ ҳозирги ўзбек тилида асосан "ўхшатиш" деб юритилади. Ташбиҳ икки ёки ундан ортиқ нарса, ҳодиса, хусусиятларни улар ўртасидаги ўхшашлик, умумийлик (сифат, белги ёки функция) нуқтаи назардан қиёслаш. Ташбиҳ тасвир объекти (предмет ёки ҳодисанинг ёхуд уларнинг хусусиятларини) ёрқинроқ ифодалашга хизмат қилади. Ҳақиқий шоирлар ташбиҳдан фақат сўз ўйини сифатида эмас, балки асар ғоясини жозибали ифодлаш мақсадида фойдаланганлар. Ташбиҳ, санъатининг илдизлари жуда узок-узок замонларга бориб тақалади.

Тўла рашбиҳ тўрт қисмдан таркиб топади: 1) мушаббих (ўхшатилган нарса); 2) мушаббихунбих (ўхшаётган нарса); 3) олати ташбиҳ (ўхшатиш воситалари); 4) важҳи табиҳ (ўхшатиш сабаби). Шеърятда ташбиҳ кўпинча: -дек, симон, -дай, -она, -нома, -омуз, -на қўшимчаси; каби, ўхшаш, сингари, янглиғ, худди, гўё, бамисоли, мислсиз, тус, андоққи, чу, сифат, нусха, ранг, таҳлит лексик воситалари ёрдамида яратилади.

Лола каби ёқут қадах, йўқ тубига дурд,

Бир шиша май андоққи ақиқи яман эрди.

(Алишер Навоий)

Мазкур байтда: биринчи мисрадаги қадах, - ўхшатилган, лола-ўхшаган, каби-ўхшатиш воситаси, ёқут (қизиллик) - ўхшаш сифат; иккинчи мисрадаги ташбиҳнинг бошқа унсурлари мавжуд бўлгани ҳолда ўхшаш сифати (тиниқлик, софлик) берилмаган (бирок мазмунан англашилиб туради).

"Сутдай оппоқ боғ-бўстоннинг сийнаси!" (Ғафур Ғулом) мисрасини олиб кўрайлик. Мисрадаги "сийна" - ўхшатилаётган предмет, "сут" - ўхшаётган нарса ва "оппоқ" - ўхшаш белги (сифат) ва, ниҳоят, "-дай" - ўхшатиш қўшимчаси. Шоир боғ-бўстоннинг сийнасини оппоқ сувга ўхшатиш йўли билан поэтик образ яратган: ўқувчи қалбида тасвир объекти(боғ-бўстоннинг сийнаси)га қизиқиш, ҳавас уйғотилаёпти, тасвирда образликка ва таъсирчанликка эришяпти.

Ташбиҳлар ҳамиша тўлиқ бўлавермайди. Чунончи, ташбиҳда ўхшаш белги тушиб қолиши мумкин:

Бу кун бошқачадир пахтазор, дала,

Ойнадай булоқлар, кумуш соч тоғлар.

(Уйғун)

Бу байтдаги "ойнадай булоқлар" лексик бирикмаси - ўхшатиш,

аммо у тўлик эмас: булок (ўхшатилаётган нарса), ойна (ўхшаётган нарса), -дай (ўхшатиш қўшимчаси), тиниқ-ўхшаш сифат белгиси тушиб қолган. Шунга қарамай ўхшатма белги (тиниқлик)нинг маъноси ўхшаётган нарсадан англашилиб турибди. "Кумуш соч тоғлар" бирикмаси эса сифатлаш: "тоғлар" - тасвир объекти, "кумуш соч тоғ"-тоғнинг сифат белгиси (бирикмали сифатлаш). Демак, шоир шу биргина байтда булоқлар ва тоғларни ўхшатиш ва сифатлаш воситасида образли тасвир этмокда.

Баъзан ўхшатишда сифат белгиси ҳам, ўхшатиш қўшимчаси ҳам тушиб қолиши мумкин. Мисол:

Кўк - ювилган, артилган шиша,
Сувлар - тиниқ, япроқлар - олтин.

(Уйғун)

Биринчи мисрада "кўк"(осмон) "шиша"га ўхшатиляпти, ўхшаш сифат - "ювилган", "артилган", аммо ўхшатиш қўшимчаси йўк. Иккинчи мисрадаги "япроқлар-олтин" лексик бирикмаси ҳам ўхшатиш: бунда фақат икки унсур бор-ўхшатилаётган нарса (япроқ) ва ўхшаётган нарса (олтин); ўхшаш сифат белгиси ҳам, ўхшатиш қўшимчаси ҳам йўк. Аммо, шунга қарамай, шу лексик бирикманинг ўзиданоқ япроқнинг олтиндай сапсариқ ва ниҳоятда нафислиги англашилиб турибди. Бундай пайтда ўхшаш сифат белгиси ва ўхшатиш қўшимчаси тасаввур қилинади, холос. Бу-ғоятда сиқик, қисқа ўхшатиш. "Сувлар тиниқ" лексик бирикмаси ҳам худди шундай: сувнинг тиниқлиги, унинг тозаллиги, мусаффолиги аломати ("тиниқ" аслида сифат, лекин бу ўринда у отлашган. Шу сабабли у ўхшаётган нарса вазифасини ўтаган)...

Ташбихларнинг турлари кўп. Улар юзага келишига кўра: инкор, киноя, сатирик, чоғиштирма; унсурларига кўра: тўлик, тўликсиз, воситасиз, содда, мураккаб, таркибли, узилган, кетма-кет ўхшатишларга бўлинади.

Мумтоз шеърятимизда ташбихларнинг, асосан, қуйидаги турлари кўп қўлланилган:

1. Ташбихи мутлак (очик ўхшатиш) - бир нарсани иккинчи бир нарсага ташбих воситасида тўғридан - тўғри ўхшатиш:

Чун лола кўрсам доғ эрди қат-қат,

Хамдам тополмай айтурға ҳасрат.

Боғларда сенсиз, эй сарвқомаг,

Кумридек этдим оху надомат.

(Муқимий)

2. Ташбих-и киноят (киноя йўли билан ўхшатиш). "Бу ташбихнинг моҳияти шундан иборатки, шоир ўхшатиш воситаларини ишлатмаган ҳолда, ўхшаган нарсаларнинг номини аташ йўли билан нимага ўхшатирилганлигига имора-ишора қилади" дейди Радиддин

Ватвот²³. Бу-ёпик ташбих. Мисол:

Сени лабинг сўргон сойи мен кон ютармен, эй ҳабиб,
Сен май ичгилким, манга хуни жигар бўлмиш пасиб.

(Алишер Навоий)

3. Табих-и машрут (шартли ўхшатиш) - бир нарса ёки ҳодисани бошқа бирига маълум шарт билан ўхшатиш. Бу ташбихда: -са, -агар, -гар, -агарда қўшимчалари иштирок этади:

Фалакнинг ойи юзунгга мушобиҳ ўлғай агар
Оғзи Суҳову Зуҳалдин юзинда хол ўлғай.

(Алишер Навоий)

4. Ташбих-и тасвийят (баробар ўхшатиш). Рашидиддин Ватвотнинг айтишича: ташбихнинг бу турида "шоир ўзидан бир белги ва тасвирланаётган нарсадан бир белгини олиб, уларни бошқа бирор нарса билан қиёслади": *масола*

Баски қўнгул оғзи хаёлидадур,

Гунчадек ўтмишдурур андом аро.

Тишинг шавқида ғалтонлик ар, юз гўшада қолғай,

Агар инжу ўзин солса дури ашким қаторинда.

(Алишер Навоий)

Биринчи байтда шоирнинг қўнгли ва маъшуқанинг оғзи гунчага ўхшатиш билан, иккинчисиде шоирнинг кўз ёши ва маъшуқанинг тишлари инжуга ташбих этилган.

5. Ташбих-и акс (тескари ўхшатиш) - бир нарсани иккинчи бир нарсага ўхшатиш жараёнида ҳосил бўлган ташбих билан кифояланмай, энди кейингисини аввалгисига қиёслаши (сочни тунга, тунни сочга каби):

Сув кўзгусини боғ аро айларда шитоб,

Сиймоб қилур эди таҳаррук била тоб.

Дай қилди бу сиймобни андоқ кўзгу,

Ким кўзгу анинг қошида бўлғай сиймоб.

(Алишер Навоий)

6. Ташбих-и музмор (яширин ўхшатиш). Рашидиддин Ватвотнинг айтишича, "шоир бир нарсани иккинчи нарсага ташбих қилади. Аммо зоҳирон шундай иш тутадик, гўё унинг мақсади ўхшатиш эмас, балки бошқа нарса. Ҳақиқатда эса фикрнинг замирида ўхшатиш ётади". Мисол:

Юзида терни кўриб ўлсам, эй рафик, мени,

Гулоб била ювгилу, гул баргидин кафан қилғил.

(Алишер Навоий)

Байтда маъшуқанинг юзи гул япроғига, ундаги тер гулобга ташбих қилинган.

7. Ташбих-и тафзил (чекиниш йўли билан ўхшатиш) - бир нарсани бошқасига ўхшата туриб, ўз фикридан қайтиб, ўхшатиш

²³ Каранг: Ўзбек тили ва адабиёти, 1970, №4, -б. 83-84.

нарсани (мушаббахни) ўхшалгандан (мушаббихунбехдан) устун қўяди.
Мисол:

Оразингни ой десам, эрмас муважжах, негаким
Ойнинг офталиғ кўзу рухсораи гулфоми йўк.
Фунчани оғзинг десам, найлай, анинг гуфтори йўк,
Сарвни қаддинг десам, нетай, анинг рафтори йўк.

(Хусайний)

8. Ташбих-и мусалсал (кетма-кет ўхшатиш). Шоир бирор нарсани бўрттириб тасвирлаш мақсадида уни бирин-кетин бир неча нарсаларга қиёс қилади. Бу ташбихда машаббах битта, мушаббихунбих бир неча бўлади:

Хар гулки очибдур май ул орази дилжўда,
Гулларму экин суда, гул аксиму кўзгуда.
Кўзгуда юзунг акси, гар яхши назар қилсанг,
Ёр уйла биайнихким, кун акси тушар суда.

(Алишер Навоий)

9. Ташбих-и мўъжад (таъкид йўли билан ўхшатиш). Бунда ўхшатиш воситалари (ёрдамчи сўзлар: -дек, -дай... қўшимчалари) бўлмайти, балки ўхшатиш ва ўхшаган нарсасига бўлади. Мисол:

Хати-бинафша. хади-лола. зулфи-райҳондур.
Баҳори хуснда юзи-ажаб гулистондир.

(Бобур)

Эндиликда, бадий тилда ташбихларнинг икки хили-анъанавий ўхшатишлар ва янги-оригинал ўхшатишлар ишлатилмоқда. Анъанавий ўхшатишлар (тишни дурга, лабни лаълга, гунчага, юзни ойга, кўзни юлдузга, зулфни зулукка, қоматни сарвга, маъшукани гулга, ошиқни булбулга, айёрни тулқига, ювашин қўйга, ёвузни бўрига қиёслаш) - қадимий ташбихлар бўлиб, булардан сўз усталари ўрни-ўрни билан фойдаланмоқдалар. Бироқ тилда индивидуал-оригинал, янги ўхшатишлар устивор мавқега эга. Масалан, шоир Фафур Фулом бир шеърда бўлиқ гўзаларни инжулар уйилган кумуш баркашга ўхшатганки, бу оригинал ўхшатиш шеър тили ва ғоясининг жозибали чиқишига кўмак берган.

ИЙҲОМ (араб. ايحوم) - шубҳага солиш, чалғитиш) - мураккаброқ маънавий санъатлардан бири. Тарихий поэтикага оид манбаларда уни "таврия", "ихом", "таҳйил" ҳам деб юритишган. Ийҳомга қуйидагича таъриф берилган: Шамсиддин Муҳаммад бинни Қайси Розий: "Иҳом-шубҳага солиш" - санъатининг моҳияти шундан иборатки, бунда икки маъноли сўз ишлатилади: биринчи маъноси яқин, юзаки, иккинчиси эса узок. Бу сўз шундай ишлатиладики, эшитувчи даставвал биринчи маънони қабул қилади, ваҳоланки, сўзловчининг асосий мақсади сўзнинг узок, ички маъносидадир" ("Ал-мўъжам").

Воҳид Табризий: "Икки ёки ундан ортиқ маънога эга бўлган ҳар қандай сўз ихом дейилади. Ихом шубҳага туширишдир. Яъни бир

маънони топган сўнг яна бошқа маъноси ҳам бормикин, деган гумон қиладилар" ("Жами мухтасар"). Атоуллоҳ Маҳмуд Хусайний: "Ул андин иборатким, каломда бир лафз келтирурким, андин икки маъно англашилур, бир маъносининг англами яқин, иккинчисининг англами йироқ бўлур ва мурод англами узоқ маъно бўлиб, анинг яширин маънодошига, хоҳ ўшул каломда бўлсун, хоҳ андин ташқарида бўлсун, таянилу²⁴".

Адабиётшунос Ё.Исҳоқов "Иҳом" мақоласида назарий қарашларини Алишер Навоий ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур ғазалларида қўлланилган ийҳомлар мисолида асослаб берган. Чунончи, Бобурнинг:

Лабинг бағримни қон қилди, кўзумдин қон равон қилди,

Нега ҳолим ямон қилди-мен ондин бир сўрорим бор.

байтидаги "сўрорим" сўзи ийҳом санъати эканлигини таъкидлайди. Негаки, бу ўринда "сўрорим" сўзининг икки маъноси бор:

а) бағрим "қон" бўлди, "кўзумдин қон равон" бўлдики, мен бунинг сабабини ондин (ёрдин) сўрашим бор;

б) унинг лаблари тотидин аҳволим жуда ғалати бўлиб кетдики, мен у лаблардан яна бир бор "сўрорим" бор.

Шоирнинг муддаоси "сўрорим" сўзининг худди шу маъносида! Демак, шоир лирик қаҳрамоннинг чуқур интим ҳис-туйғуларини яланғоч ҳолда эмас, нозик туйғуни пардали (нафис) ифода воситаси-ийҳом санъати орқали ниҳоятда жозибали ва ҳаёли қилиб акс эттирган.

Адабиётшунос С. Рафиiddинов ("Маъжоз ва ҳақиқат") фикрича, шоир маҳорати ва истеъдодини белгилашда ийҳом санъати катта роль ўйнаган. Шу нуқтаи назардан ўзбек мумтоз шеърятининг йирик вакилларида бир бўлган Атойи маҳоратини унинг бадиий санъатларга, шу жумладан, ийҳом санъатига алоҳида эътиборидан қилдириши ҳам ўринли. Тадқиқотчининг таъкидлашича, Атойи ғазалиётида ўттиз етти марта ийҳом санъати истифода қилинган экан. Чунончи куйидаги байтлардаги остига чизилган сўзларнинг қўлланилиши борасидаги шоирнинг санъаткорлигига эътибор қилинг-а:

- а) Не ширин ўғриду^р оғзинг олиб кўнглунгни тўйғунча,
Ёшунди ҳар неча сўрсам, топилмас инфи олиндин.
- б) Журъае лаълинг майидин одамлар жон топар,
Айб эмас сўрмоқ магар ул оби ҳайвондин, бегим.
- в) Тўкти қонимни лабинг, мен сўрмадим андин даме,
Чун сўрулмас қозийи ишқ онлида қон қиссасин.
- г) Атойи сиррини ҳар не ёшуру^р элдин,
Қизорта қон ёши юз ерда ошқор қилур.

Юқоридаги (байтларда) остига чизилган сўзлар: "сўрсам", "сўрмоқ", "сўрмадим" ва "юз"ларнинг пинҳоний маънолари шоирнинг асл муддаоси-ийҳом!

²⁴ Хусайний Атоуллоҳ. Бадоизу-с-санойи, -б. 23.

Алишер Навоий бир газалида:

Зулм ила юз чок қилгон танға гар марҳам ёқиб,
Бутқорурбиз десалар ул захмларни бугмангиз.

Байтдаги "юз чок", "бутқорурбиз", "бугмангиз" сўзларининг ботиний маъноларига ургу беради - ийҳом санъати орқали шоир ўз замонасидаги адолатсизликка, субутсизликка ишора қилади.

ИШТИҚОҚ (араб. *اِشْتِاق*) - сўздан сўз чиқариш) - бир ўзакдан ҳосил бўлган маънодош сўзларни муайян ғоявий - бадий мақсадга хизмат қилдириш. Иштиқоқ санъати мумтоз шеърятимизда ҳам, ҳозирги замон шеъриятида ҳам ишлатилган. Иштиқоқ қўллаш шартлари қуйидагича: иштиқоқни вужудга келтирувчи сўзлар, биринчидан, бир ўзакдан ясалган бўлиши, иккинчидан, бир муаян доира (ғазал, қасида, маснавий...)да юз бериши лозим. "Иштиқоқ оддий сўз ўйини эмас, - деб таъкидлайди адабиётшунос Ё. Исҳоқов, - балки у бу сўзнинг шаклий ўзгариши мазмун тақозоси билан юзага келади, янги шаклнинг ҳосил бўлиши дастлабки маъно билан боғлиқ бўлган янги тушунчани ҳам пайдо қилади"²⁵. Мисолар:

Эл янги ой кўрди-ю мен кўрмадим қоши хамин,
Элга байрам бўлди, аммо бизга байрам бўлмади.

(Алишер Навоий)

Байтдаги "эл" - "элға" - иштиқоқ; "байрам" - "байрам" - тақрир; "кўрди-ю" "кўрмадим"-иштиқоқ.

Очмағай эрдинг жамолинг олам аро қошки,
Солмағай эрдинг бори оламла ғавғо қошки.

(Алишер Навоий)

Байтдаги "олам" - "оламда" - иштиқоқ; "эрдинг" - "эрдинг" - тақрир.

Кўк бинафша орани анжум чу нарғис зор этар,
Нарғисинг бирла бинафшанг ҳажри кўнглум зор этар.

(Алишер Навоий)

Байтдаги "бинафша" - "бинафшанг", "нарғис" - "нарғисинг" -иштиқоқ; "зор этар" - "зор этар"-бадий тақрир.

Ёр юзимни кўруб дарду ғамим билса керак,
Юз кўруб дарду ғамим чорасини қилса керак.

(Бобур)

Байтдаги "Юз" - "юзимни" сўзлари - иштиқоқ; "кўруб дарду ғамим" - "кўруб дарду ғамим" - бадий тақрир; "билса" - "қилса" - қофия.

Жонимдек ўзга жони дилафқор кўрмадим,
Кўнглум киби кўнгулни гирифтор топмадим.

(Бобур)

Байтдаги "жони" - "жонимдек", "кўнглум" - кўнгулни - иштиқоқ.

Мен бўлғай жондин фидо

Бўлгунча жонондин жудо,

²⁵ Исҳоқов Ё. Иштиқоқ // Ўзбек тили ва адабиёти, 1972, № 4. -6. 73.

Не керак жон, эса жоним
Бир умр армон юки.

(Эркин Воҳидов)

Байтдаги "жон" - "жоним" сўзлари-иштиқоқ.
Бор экан инсон қўлида
Орзу ёққан чирок.
Бу чирокни, ўйла, бир кун
Офтоб айлар хаёл.

(Эркин Воҳидов)

Байтдаги "чирок" - "чирокни" - иштиқоқ санъати.

Поэтикага доир асарларда қайд этилишича, бир ўзакдан хосил бўлмаган, лекин шаклан иштиқоқга ўхшаш бўлган сўзлар ҳам учраб турадики, буни "шибҳи иштиқоқ" (иштиқоққа ўхшаш) деб юритилади. Масалан,

Муҳаббатни туғар минг турли асрор.
Кўнгил асрорини жон бирла асрор.

(Харазмий)

Байтнинг "арузи"да келган "асрор" сўзи билан "зарби"да келган "асрор"- "шибҳи иштиқоқ". Негаки, бу ўринда "асрор" - "асрор" сўзлари ўзакдош ва маънодош эмас. Аммо биринчи мисранинг "арузи"да келган "асрор" сўзи билан иккинчи мисранинг "хашви"да келган "асрор"и сўзи - иштиқоқ.

ТАЪДИЛ (араб. تادل -тўғриламак) - шеърда содда отларни тартиб билан келтириш санъати. Мисол:

Жину малаку хур чаман ичра кўринмас,
Юзунг ойидин барчаси шарманда дагулму?

(Лутфий)

Байтда (биринчи мисрада) "жину", "малаку", "хур" - содда отлар тартиб билан келтирилиб, иккинчи мисрада уларга оид фикрлар ифодаланган.

Қилмагон эди Лайли бўйла жавр Мажнунга,
Чекти Фурқатий маҳзун мундайн азоб хижил.

(Фурқат)

Биринчи мисрада Лайли ва Мажнун- отлар кетма-кет берилиб, иккинчи мисрада Лайливу Мажнунга шунчалик жавр қилмаган-да сен нечун Фурқатийга шунчалик азоб берасан, демоқчи шоир.

Қилса саҳрони ватан Мажнун каби Фурқат нетонг,
Сен каби Лайли нигоҳиндин эрур шайдойи ноз.

(Фурқат)

Ою кун токим фалакнинг тоқида равшан эрур,
Туғмади даврон аноси сен каби олижаноб.

(Фурқат)

Меҳру Моҳу Муштарийо Зухра чун қилди тулуб
Ҳеч наҳс ахтар тулуби анда қатъо бўлмаса.

(Навоий)

ТАМСИЛ (араб. تمثيل - мисол келтириш) - шеър байтида поэтлик фикрний асослаш учун мисол келтириш усули. Мисол:

Чун Навоий кўнгли синди, энди лутфинг не осиг,
Ким ушатса шишани, бутмас яна пайванд ила.

(Навоий)

ЛУТФ (араб. لطف - яхшилик, марҳамат) - шеър мисраларида муайян бир сўзни ёхуд сўз бирикмасини икки ёки ундан ортик маъноларда қўллаш усули. Лутфда сўз ўйини бўлади - ўқувчи мутолаа қилиш жараёнида уни осонлик билан сезиб олади. Юзаки қараганда, лутф ийҳомга ўхшаб кетади, аммо улар бир нарса эмас. Масалан, лутф бўлиб келган сўз ёхуд сўз бирикмасининг барча маънолари "мана мен" деб аниқ сезилиб туради, ийҳом бўлиб келган сўзининг яширин маъносини узоқ уйлаб тонишга тўғри келади. Лутф аслида халқ оғзаки ижоди, хусусан, аския жанрида кенг қўлланилади. Аммо мумтоз шеърятимизда маҳорат билан ишлатилган лутфлар кўп.

Лутфий девонидан бир лутф:

Кун тушда кўргали сени тушти заволға,
Ой тонгға колди кеча боқиб ул жамолға.

Бу байтдаги "тушда" ва "тонгға"-сўз ўйини - лутф бўлиб келаётир.

"Тушда" сўзининг биринчи маъноси - "туш пайти", иккинчи маъноси "тушида". "Тонгға" сўзининг биринчи маъноси - "тонг" ("тонг отгунча"), иккинчи маъноси - "тонг қолди" (хайратда қолди).

ТАЗОД - (араб. تازود - қаршилантириш) - бир-бирига зид тушунчаларни ифода этувчи сўзларни маълум бир эстетик мақсадда бир-бирига боғлаб ишлатиш усули. Аллома ва шоир Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий "тарзод"ни "Ал-мутазад" деб номлаган.

"Ўтлуғ кўзунгда сув ажаб эрмасму, ҳаким:

Ҳеч ерда бўлмас, албатта, бодоми гарму тар.

Бу санъат ул бўдурким, икки нарса келтурурларким, бири-бирининг зидди бўлғай: сув ва ўт.

Мисоли дигар. Мавлоно Лутфий айтур:

Рақиб келгай дедим, ёр келди ёлғиз,
Ямон соғинмағунча яхши келмас"²⁶.

Атоуллоҳ Маҳмуд Хусайнийнинг ўқтиришча, тазодни "мутобақа", "тибок", "татбик" ва "такофу" деб ҳам юритишган. Шамс Қайс Розий эса "таздод"ни "мутобақа" деб номлаган. "... каломда маънолари орасинда тақобулу танофий (бир-бирини инкор қилиш) бўлгон икки лафзни жамъ қилмоқтин ибораттур... Деπτурларким, тақобул андоқ икки нима орасинда бўлурким, бирининг борлиғи ва тасавури иккинчисисиз мумкин бўлур. Агар алар орасидағи қарама-қаршилиқ қора била оқ сингари ғоят даражада бўлса, ул тақобули тазоддур, агар қаршилиқ қора билан қизил орасинағидек ғоят

²⁶ Шайх Аҳмад Тарозий. Фунуну-л-балоға, 112-б.

даражада бўлмаса, ул тақобули таонуддур...»²⁷.

Аллома қарама-қаршилик даражасига қараб тазоднинг бир неча турлари бўлишлигини айтган. Хуллас, тазодда бир-бирига зид нарса ва тушунчалар тукнаштирилади, айна чокда, уларнинг замини - асоси бир-бирига зид тушунчаларни ўзида мужассамлаштирган объект бирлиги ва шу объектни таъсирли қилиб очиш ва унга нисбатан ўқувчи қалбида фаол муносабат уйғотишдан иборат. Тазод юзакироқ қараганда антитеза усулига ҳам ўхшайди, уларнинг ҳар иккаласида ҳам бир-бирига зид тушунчалар юзлаштирилади, айна чокда, уларнинг бир-биридан фарқи жиҳатлари ҳам бор: антитезада тўқнашувчи бир-бирига зид нарсалар икки мустақил манбадан келиб чиқса, тазоддаги тўқнашувчи бир-бирига зид нарсаларнинг келиб чиқиш манбаи ягон: бир нарса ҳам яхшиликнинг, ҳам ёмонликнинг келиб чиқишини ўз ичига қамраб олади. Чунончи маъшуқа мужгонларидан ўқ отиб ошиқни ҳалок қилса, лаъл лаблари билан унга ҳаёт бахш этади, дейлик: Демак, ёмонлик (ўлдириш) ва яхшилик (ҳаёт бахш этиш) бир-бирига зид тушунчалар-шулар тўқнашади, аммо, айна пайтда, ҳар иккала хислатнинг ҳам манбаи бир- маъшуқа. Тазод-мана шу! Яна бир гап. Тазоднинг параллелизм ва оксиморон билан муштарак жиҳатлари ҳам йўқ эмас: параллелизмда икки бир-бирига тенг ва мос нарса қиёсланса, оксиморонда бир-бирини инкор қиладиган икки нарса ёнма-ён қўйилиб образ яратилади, тазодда эса бир манбадан келиб чиққан (бир-бирига зид нарсалар) тушунчалар қиёсланади. Демокчимизки, параллелизм ҳам, оксиморон ҳам, антитеза ҳам, тазод ҳам бир-биридан ажралиб турадиган алоҳида-алоҳида санъатлардир.

Тазод шеърятда ҳам, насрда ҳам, драматургияда ҳам қўлланилаверади. Бу санъат фақат ўтмиш адабиётидагина эмас, ҳозирги адабиётимизда ҳам кенг ишлатилмоқда. Баъзи мисоллар келтирайлик:

Оҳким ушшоқларини рашк ўтига куйдириб,
Базм этиш ғайр ила то вақти азон тоқайгача.

(Муқимий)

Бу байтнинг маъзини чақиб кўрайлик: аввало, "ушшоқларини рашк ўтига куйдириш" ва ғайр (беғона) ила "базм этиш" - бир-бирига зид ҳолат, аммо, айна дамда, бу иккала хислат ҳам ёр (маъшуқа)дан келиб чиққан. Бу ўринда шоир маъшуканинг бевафолиги, ситамкорлиги, дилозорлигига бизнинг эътиборимизни тортаяпти- шу вазиятга нисбатан киши қалбида эмоция кўзгатапти.

Яна бир мисол:

Гаҳе топтим фалақдин нотавонлиғ.
Гаҳе кўрдим замондин коромонлиғ.
Басе иссиғ-совук кўрдум замонда,
Басе аччиғ-чучук тоттим жаҳонда.

(Алишер Навоий)

²⁷ Хусайний А. Бадойиъу-с-санойиъ, 225-6.

Бу шеърдаги "комронлиғ" - "нотавонлиғ", "иссиғ-совуқ", "аччиғ-чучук" сўзлари бир-бирига зид тушунчаларни ифодалайди ва, аини чокда, уларнинг манбаи бир-замона. Алишер Навоий бу ўринда тазод санъати ёрдамида ўта зиддиятли, бениҳоя мураккаб, машаққатли ҳаёт манзарасини чизган.

ТАДРИЖ - (араб. تدریج) - аста-секин, пешма-пеш) - воқеа, маъно ёхуд вазиятнинг аста-секинлик билан даражама-даража ривожланиш жараёнида кўрсатиш санъати. Тадриж, асосан, воқеабанд шеърларда қўлланилади. Тадриж, одатда, поэтик маъно ёхуд образни ўхшатишлар воситаси билан пешма-пеш ўсиш жараёнида кўрсатишга хизмат қилади. Масалан, Алишер Навоийнинг "Ёрсиз" матлаъли ғазалида худди шу ҳолатни кузатиш мумкин:

Навбахор айёми бўлмиш, мен диёру ёрсиз,
Булбул ўлғондек хазон фасли гулу гулзорсиз.
Гаҳ сарв узра, гаҳи гул узра булбул нағмасоз,
Ваҳки, мен, мен гунгу лол ул сарвиғул рухсорсиз.
Тонг эмастур гар диёру ёрсиз озурдамен,
Ким эмас булбул гулу гулзорсиз озорсиз.
Равза ашжори ўтундур, гуллари жонимга ўт,
Мумкин ўлса анда бўлмоғлиғ даме дилдорсиз...

Ғазалнинг барча мисраларида лирик қаҳрамон - ошиқнинг машуқасидан айрилиб қолган пайтидаги руҳий ҳолати, кечинмалари, ҳижрон изтироблари даражама-даража оширилиб, чуқурроқ очила борган: биринчи байтда - навбахон фасли бўлса-да лирик қаҳрамон диёру ёрсизлик изтиробини чекиши, қаҳрамоннинг ҳолати булбулнинг гулзорсиз бўлиб қолган пайтдаги ҳолатига қиёсланади, булбул гулсиз яшай олмаслиги табиий- хазон фасли булбул учун ўлимдек гап; иккинчи байтда гоҳ сарв узра, гоҳ гул узра учиб юрган нағмасиз булбулнинг беқарорлиги лирик қаҳрамоннинг "гул рухсорсиз" - ёрсиз "гунгу лол" бўлиб қолган ҳолати таққосланади - қаҳрамоннинг ҳижрон изтироблари яна бир қарра чуқурроқ очилади. Худди шу тахлитда ғазал охиригача лирик қаҳрамоннинг ёрсизлик, диёрсизлик изтиробларини чекаётган, унинг дард-ҳасратлари байтма-байт, мисрама-мисра, пешма-пеш очила боради. Лирик қаҳрамон маънавий дунёсини, руҳиятини бадий ифодалашда ранг - баранг қиёслар, ўхшатишлар шоирга қўл келади.

Бу ўринда Алишер Навоийнинг яна бир ғазалини ўқиб кўрайлик-а, қани унда ҳам тадриж санъати қўлланилганмикан?

Кеча келгумдур дебон ул сарви гулрў келмади,
Кўзларимга кеча тонг откунча уйқу келмади.
Лаҳза-лаҳза чиқтиму чектим йўлида интизор,
Келди жон оғзимгаю ул шўхи бадхў келмади...
Ул париваш ҳажридинким йиғладим девонавор,
Кимса бормуким, анга кўрганда кулу келмади.

Толиби содиқ топилмас, йўқсаким қўйди қадам,
Йўлғақим, аввал қадам маъшуқа ўтрў келмади.
Эй Навойй, бода бирла хуррам эт кўнглунг уйин,
Не учунким, бода келган уйга қайғу келмади.

Агар ғазалини синчиклаб ўқиб, лирик қаҳрамоннинг руҳий ҳолатини кузатган бўлсангиз тадриж санъатининг ёрқин намунасини сезасиз. Негаки, шеърда маъшуқанинг субугсизлигидан ошиқнинг чекаётган изтироблари поғанама-поғана (байтдан-байтга ўтган сари) ривожланиб борган - ёрнинг ваъдасига вафосизлигидан пайдо бўлган норозилик даражама-даража ўсиб, фиғонга айланган, ва, ҳатто, замонанинг нобоплигадан норозилик даражасига кўтарилган. Бизнигча, бу шеърда шоир тадриж санъатини маҳорат билан қўллаган.

ИСРОЛУ-Л-МАСАЛ (араб. *ارسال المثل*) -мақол қўллаш)- шеърда мақол, матал, ҳикматли сўзларни муайян мақсадда тамсил йўли билан ишлатиш. Исрол-л-масал назмда ҳам, насрда ҳам қўлланилаверади.

Поэтикага оид асарларда таъкидланганидек, адабий асарларда мақол, матал ва ҳикматли сўзлар, асосан, қуйидаги уч йўл билан ишлатилган:

а) қўлланилган мақол, матал ва ҳикматли сўзлар шоирнинг аниқ ишораси билан ("дерлар", "айтурлар", "масалдур", "масалдурким"...) берилади:

Боболарда бир гап бор,
Эшит оғажон:
"Босган изидан қайтмас
Ўлса ҳам арслон".

(Ҳамза)

б) мақол, матал ёхуд ҳикматли сўз ҳеч қандай ишорасиз ва ўзгаришсиз ишлатилади:

Сабр қилсанг ғурадин ҳалво битар,
Бесабрлар ўз оёғидан йитар.

(Гулҳаний)

в) мақол, матал ёхуд ҳикматли сўзнинг маъноси сақлангани ҳолда шакли турли ўзгаришларга учрайди:

Умрини ошиқ ҳамиша
Ўтказур орзу билан:
Ойнинг ун беши қоронғу,
Ўн беши ёғду билан.

(Эркин Воҳидов)

КАЛОМ-И ЖОМИЪ (араб. *كلام جامع*) -ҳикматли ўғит) - ҳикмат ва шикоят билан зеб берилган шеър. Мисоллар:

а) шикоят руҳида ёзилган шеър:

Юз меҳнату ғам кўнглума еткурди фироқ,
Жонимға балою дард ўқин урди фироқ,
Жисмимни фано ўтиға куйдурди фироқ,
Чун куйди, кулини кўкка совурди фироқ.

(Алишер Навоий)

б) ҳикмат-ла йўғрилган шеър:

Гурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш,
Эл анга шафиқу меҳрибон бўлмас эмиш.
Олтин қафас ичра гар қизил гул бутса,
Булбулға тикондек ошён бўлмас эмиш.

(Алишер Навоий)

в) ўғит билан зийнатланган шеър:

Эй кўнгил, кимсаким сени севмас,
Қоч, онинг тиграсига айланма.
Ки насиҳат қилурди ўтганлар,
Дедилар: "севмаганга суйканма".

(Оғаҳий)

Тарозий, қилма дунёдин шикоят,
Канаф бирла урушмоқ сирфа қилмас.

(Тарозий)

РУЖЎЪ (араб. رجويع) -қайтиш)-поэтик нутқда кўп қўлланиладиган бадийий санъатлардан бири. Бу санъат мумтоз адабиётимизда баъзан "истидрок" ҳам деб юритилган. Ружўъ санъатининг моҳияти шундан иборатки, "шоир ўз фикр ва кечинмаларини баён этиш мақсадида турли образ ёки иборалардан фойдаланар экан, тасвир жараёнида ўзининг олдинги фикридан воз кечиб, унинг ўрнига янги фикр (образ, ибора...) келтиради. Гўё ўз мақсадини тўлиқ ифодалаш учун ожизлик қилган ибора ва образлар ўрнига янги - мукамалроқларини қўйиб, фикр ва кечинмаларни янада кучлироқ шаклда баён қилади"²⁸. Масалан:

Азм айла, сабо, ул гули хандонимға,
Не гулки, куёшдек моҳи тобонимға.

(Бобур)

Ружўъ санъати ўз тузилишга кўра ранг-баранг кўринишларга эга бўлади. Чунончи:

1. Бир мисрада шаклланадиган ружўъ:

Йиғлаб турдим, йиғлаб турдим эмас, унда тирик ўлдим.

(Элбек)

Шоир қаҳрамон руҳиятини дастлаб "йиғлаб турдим" ибораси билан тавсифлайди, сўнг бу тавсифдан муаллифнинг ўзи қоникмайди- уни инкор қилади ва "йиғлаб турдим эмас", унда "тирик ўлдим" деган хулосага келади- "тирик ўлдим"- ружўъ. Негаки, "тирик ўлдим" сўз

²⁸ Исҳоқов Ё. Ружўъ// Ўзбек тили ва адабиёти, 1971, № 1. -б. 71.

бирикмаси "йиғлаб турдим" сўз бирикмаси ташиган маънога нисбатан ҳам кучли, ҳам таъсирчан - янги образ. Демак, "тирик ўлдим" образи қаҳрамон руҳий ҳолатини ёрқин ва таъсирчан ифодалай олган.

Ружў бир мисра ичида шаклланган - мисранинг биринчи ярми ("йиғлаб турдим"), иккинчи ярми ("тирик ўлдим") - ружў.

2. Байт доирасида шаклланивчи ружў:

Мени ишқдин манъ этар сода шайх,
Дема сода шайх, айтким лода шайх.

(Алишер Навоий)

Шоир биринчи мисрада лирик қаҳрамонни "ишқдин манъ" этмоқчи бўлган шайхни сал юшқоқроқ қилиб "сода шайх" деб тавсифлайди-ю, сал ўтмай шайхнинг риёкорлигини ("ишқдин манъ этиш"га беҳуда уринишини) "сода шайх" образи тўла ифодалай олмаслигини англаб, тавсифни рад этади ва шайхнинг қилмишига муносиброқ тавсиф - "лода шайх" образини топиб қўллайди - бу тавсиф муаллиф муддаосини тўлиқроқ ва таъсирчанроқ ифода этади - "лода шайх"- ружў.

Сенинг ишқингда, эй номехрибон, бехонумон
бўлдум,
Демон бехонумон, овораи икки жаҳон бўлдум.

(Бобур)

3. Ружў санъатининг қандай воқе бўлиши, кўпинча, поэтик жанрлар табиатига боғлиқ: ғазалда ружў мисралараро алоқа ила изоҳланади (биринчи мисрада тасвир объектининг илк ифодаси берилса, иккинчи мисрада тасвир объектининг мукамалроқ тавсифи - ружў ифодланади:

Ул пари пайкарки ҳайрон бўлмиш инсу жон анго,
Кимки ҳайрони эмас, мен телбамен ҳайрон анго.

(Алишер Навоий)

Рубоийда ружў бошқа усулда юз беради: биринчи мисрага нисбатан иккинчи мисра, иккинчи мисрага нисбатан учинчи мисра ва учинчи мисра нисбатан тўртинчи мисра ружў вазифасини ўтайди:

Ёд этмас эмиш кишини ғурбатда киши,
Шод этмас эмиш кўнгилни меҳнатда киши,
Кўнглум бу ғарибатлиғда шод ўлмади, ох,
Ғурбатда севинмас эмиш албатта киши.

(Бобур)

Ружў санъати бир-икки байтдагина эмас, бир неча байтда шаклланиши ҳам мумкин:

Фироқинг тиғидин юз пора жоним,
Не жоним, балки жисми нотавоним.
Куюб ҳажр ўтидин жону кўнгул ҳам,
Не куймакким, бўлиб юз қатла кул ҳам.

Ичимға шуълаи ишқинг тугошиб,
Тугошиб демаким, бошимдин ошиб.

(Алишер Навоий)

Ружуъ санъати бир неча поэтик санъатлар (ташбих, муболага каби) билан боғлиқ ҳолда амалга оширилади.

Ружуъ санъати насрда ҳам, драматургияда ҳам кенг қўлланилаверади.

ТАЖОҲУЛУ-Л-ЪОРИФ (араб. تاجا هل سا رازا) –билиб-билмасликка олиш)- кўпинча мумтоз шеърятимизда, қисман ҳозирги назмда ҳам қўлланилаётган бадий санъат. Атоуллоҳ Хусайнийнинг таъкидлашича, "тажохулу-ъориф андин ибораттурким, сўзлағувчи бир нимани билур, аммо бир нуқта била ўзни билмагандек кўрсатур"²⁹.

Алломаинг айтишича, тажохул ҳайрат, мадҳ, таъна, ҳазил, таажжуб каби маъноларни ифодалаши мумкин. Тажохулда шоир ўхшатишлар воситасида тасвир объектини бўрттириб кўрсатадию, ўзини билиб билмасликка олади - бу ҳодисадан ажабланишини, ҳайратини балдиради. Мисол:

Кўзунг қораси фитна, вале оқи балодур,
Жонлар оладур, ваҳ не бало кўзи қародур?
Куз устида жон олғувчи холи-ю қоши,
Бир-бирга бари фитна қотилган не балодур?

(Лутфий)

Шоир ғазалидан олинган байтларда таъкидланишича, кўз (қораси ва оқи), хол, қош ва уларнинг мутаносиблиги қизга шу қадар гўзаллик - жозоба ато этган (кўз қораси - фитна, оқи - бало; холи-ю қоши -жон олғувчи, ҳар бири - фитна, бало)ки, бу нафосатдан шоир қаттиқ ҳайратланади, таажжубга тушади, бу жозибани илгари билган бўлса-да ўзини билмасликка солади. Шу тариқа, тасвир объекти - қизнинг бе ниҳоя гўзал ва жозибали қиёфаси кўз ўнгимизда жонли гавдаланади. Тажохулу-л-ъориф санъатининг шарофати мана шу!

Алишер Навоий "Хамса"да сўзни таъриф-тавсиф қилар экан, шундай дейди:

Оллаҳ, оллаҳ, не сўздурур бу сўз?!
Мундин ортиқ яна бўлурму сўз.

Шоир сўзнинг мўъжизакорлигини яхши билади, шунга қарамай, сўз қудрати олдидан таажжубга тушади. Бу-билиб-билмасликка олиш санъати!

Қуйидаги байтларнинг маъзини чақиб кўринг:

Сочинг ранги анбармудур, мушки чинму?!
Лабинг таъми шакармудур, ангабинму?!

(Алишер Навоий)

²⁹ Хусайний А. Бадойиу-с-синойи, 132-бет.

Малаксан ё башар, ё хури гилмонсан билиб бўлмас,
Бу лутфу, бу назокат бирла сендин айрилиб бўлмас.
(Машраб)

Гулмусан, райхонмусан ё дурмусан, дурдонасан?
Лаълму, ёкутмусан, маржонмусан?

(Машраб)

ТАНСИҚ-С-СИФАТ (араб. تانسیق / اوس سيفا) - сифатлар тизмаси) - ўзбек шеърлятида, насрида, халқ оғзаки ижодида кенг қўлланилган бадий санъатларидан бири. "Тансиқ - лутатга сўзнинг улашиб кетмагидир,- деб таъкидлайди А.Хусайний, - Бу санъатни ул жиҳаттин тансику-с-сифат атаптурларким, сўзлагувчи каломда бир неча сифатни бир-бирига улаб кетар"³⁰. Адабиётшунос Ё.Исҳоқов ёзади: "Шоир ёки адиб бир байтда ёки жумлада шунингдек, кетма-кет бир неча байт ёхуд жумлада тасвир объекти бўлган битта предмет ёки шахсга хос бўлган бир неча хусусиятни, унга нисбатан берилган... сифатларни пайдар-пай санаб кўрсатади.

Тасвир қилинаётган шахс ёки предметнинг айрим жиҳатларини чуқурроқ очишга қаратилган бундай тасвир учун жалб этилган сифат, хусусиятлар ҳамжинс бўлиб, тасвир объектининг муайян томонини кенгрок изохлаш, уни бўрттириб кўрсатишга хизмат қилади"³¹.

Мисоллар:

Хильатин то айламиш жонон қизил, сориғ, яшил.

Шулаи оҳим чиқар ҳар ён кизил, сориғ, яшил...

Эй Навоий, олтину, шингарфу зангор истама,

Бўлди назминг рангидин девон қизил, сориғ, яшил.

(Алишер Навоий)

Жамолинг ўхшар осмонда ойга,

Ўзингни менгзайман бу қарчиғойга.

Қошингни ўхшатдим эгилган ёйга.

Ўзингни менгзайман минг қўйли бойга.

Бойвачча сифатлим кимнинг ўғлисан?

(“Алпомиш”)

Хати бинафша, хади лола, зулфи райхондур,

Баҳори ҳуснда юзи ажиб гулистондур.

Энги менги ою, доғи юзи сўзи гули мўл.

Қади равону тани жону эрни маржони...

(Бобур)

ҲУСНИ ТАЪЛИЛ (араб. تاليل / حسرت) - чаройли асослаш) - мураккаб маънавий санъатлардан бири. Адабиётшунос Ё.Исҳоқовнинг ёзишича, "...шоир ўзининг бирорта фикри ёхуд мақсадини асослаш учун муносиб далил келтиради. Бу далил шоир

³⁰ Хусайний А. Бадойиъу санойиъ, 24-бет.

³¹ Исҳоқов Ё. Тансиқ-ус-сифот. // Ўзбек тили ва адабиёти, 1973, №1, -б. 80.

баён қилган фикр учун реал бўлолмайди, балки уни қувватлаш учун келтирилган поэтик далил ҳисобланади ва шу сабабли шоирнинг муддаоси билан тўғридан - тўғри эмас, балки ташбиҳий ёки истиоравий йўсинда боғланиб, унинг фикрини қувватлайди³².

Хусни таълилнинг тўрт тури мавжуд:

1. "Аввалги тури улдурким, ул сифат ул нимада ҳақиқатта бўлур, аммо анинг кўрунуб турган сабаби бўлмас, ўшанга бир сабаб кўргузулар..."³³. Мисол:

Сенга бахтдан тахт тиларман,
Толедан бошинга тож,
Мулки хуснингга омонлик,
Тожу тахтингга ривож.
Тожу тахт ташбиҳидан сен,
Кўҳна деб кулсанг нетай
Сен ахир шоҳи жаҳоним,
Мен қулингман не илож.

(Эркин Воҳидов)

2. "Иккинчи тури улдурким, воқийй сифатнинг зикр этилган кўргузма сабабидин ўзга кўрунуб турган сабаби бўлур..."³⁴.

Кимки бир кўнгли бузғунинг хотирин шод айлагай,
Онча борким, Каъба вайрон бўлса, обод айлагай.

(Алишер Навоий)

3. "Учинчи тури улдурким, ул ниманинг сифати ҳақиқатта бор бўлмас, аммо одатан бўлмоғи мумкин бўлур..."³⁵.

Оразингини боғ аро чун кўрди, харон бўлди гул,
Баргсиз қолди нединким, бас паршон бўлди гул.

(Алишер Навоий)

4. "Тўртинчи тури улдурким, ул нима сифати ҳақиқатта ҳам бор бўлмас, одатан бўлмоғи мумкин ҳам бўлмас..."³⁶.

Оразин ёпқач кўзумдин сочилур ҳар лаҳза ёш,
Уйлаким пайдо бўлур юлдуз, ниҳон бўлғоч қуёш.

(Алишер Навоий)

Шайх Аҳмад Тарозий "Фунуну-л-балоға" номли асарида "хусну-л матлаъ", "хусну-л тахаллус" ва "хусуну-л мақтаъ" санъатларини қуйидагича ихчам-ихчам тавсиф этган:

"Ал-хусн ул-матлаъ":

Эй сабо, ул ой юзидин олса бир соат ниқоб,
Тоб олиб тўфонидин бўлғай пушаймон офтоб.
Бу анингтеқ бўлурким, саъй қилурларким,
Шеърнинг матлаи хўб тариқ битилса.

³² Исҳоқов Ё. Хусни таълил // Узбек тили ва адабиёти, 1971, № 1. - б. 72.

³³ Хусайний А. Бадойиъу-с-санойиъ, 138 - бет.

³⁴ Хусайний А. Бадойиъу-с-санойиъ, 138-бет.

³⁵ Хусайний А. Бадойиъу-с-санойиъ, 138-бет.

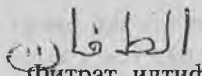
³⁶ Хусайний А. Бадойиъу-с-санойиъ, 138-бет.

Ал-хусн-ул-тахаллус:

Савдойидур магар сари зулфунги, зулм этар,
Бандсен доду адл бирла, хисрави жаҳон.
Маъмурдур бошдин аёқ ер юзи тамом,
Султони бору баҳр Улуғбек Кўрагон.

Ал-хусн-ул-мактаъ:

Оламда ногоҳ ёзу кузу қишу ёйнинг
Даврони эътидол уза бўлса жовидон.
Етсун камола умрунг, эй шох, етмасун-
Умрунг баҳори доманиға даст ҳар хазон"³⁷.

ИЛТИФОТ (араб. -бурилиш) - фикрда бурилиш ясаш санъати. Проф. А. Фитрат илтифот ҳақида шундай деб ёзган: "Бир нарсага ундаб ё уни тасвир қилиб, ўз туйғуларини ёзиб тургон шоир бирдан сўзнинг бошини бошқа томонга буриб қўйса, мунга бурилиш (илтифот) дейилади"³⁸. Масалан, Алишер Навоий "Лайли ва Мажнун" достонида Қайснинг Лайли ишқига мубтало бўлиб, мажнунлик кўчасига қадам қўйгани ҳақида ҳикоя қила туриб, сўзни замонанинг нобоплиги- фалакнинг зулмига буриб, шоир шундай фаёд қилади:

Эй золи замона доду фарёд!
Атфолинга неча зулму бедод!
Бу хайлниким, ҳалок этарсен,
Ўз бағринг эрурки чок этарсен.

Ёхуд шоир дostonнинг охирироғида Лайли ва Қайсни туфроққа қўйилганидан сўнги мотамсаролик ҳақида фикр юрита туриб, фалакка хитоб қилади:

Эй навҳагар, айла навҳа бунёд,
Ким умр биноси келди барбод!
Бу тасвир усули-илтифот!

Илтифот санъати ҳозирги шоирларимиз шеъриятида ҳам тез-тез учраб туради. Масалан, шоир Абдулла Орипов "Муножот"ни тинглаб" шеърида "Муножот" куйи - оҳангли ҳақида фикр юрита туриб, фикр бошини шартта бурадида дастлаб созандага ва сўнг табиатга мурожаат қилиб, ўз хис-туйғуларини, қалб изтиробларини, фарёдини ифодалайди, тўғрироғи, ҳайқиради:

Бас, етар, чолғувчи, бас қил созингни,
Бас, етар, кўксимга урмагил ханжар...
Агар алдамаса шу совуқ симлар,
Гар шул эшитганим бўлмаса рўё.
Сен бешик эмассан, жаллодсан, дунё!

Демак, илтифот лирик қаҳрамоннинг руҳий кечинмаларини ёрқин ифодаловчи тасвир усули экан!

³⁷ Шайх Аҳмад Тарозий. Фунуну-л-балоға, 133-бет.

³⁸ Фитрат А. Адабиёт қоидалари. -С. -Т.: Ўздавнашр, 1926. -б. 84.

Шоир ва аллома Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий "Фунуну-л балога" асарида илтифот санъатининг моҳияти ва турлари ҳақида тўхталиб, шундай деб ёзган:

Тушти ишим бир янгроқи ол била,
Боғлади кўнглумни зулфи ол била.
Кубла бериб жон олурға. эй санам.
Бўлмасанг рози. кўнгулни ол била.

Бу санъат икки қисм бўлур. Бириси улким, мухотабадин муғойибга бормоқ ё гайбдин хитобқа келмоқ...

Ва иккинчи қисм ул бўдурким, сўзни тамом қилгондин сўнгра масал тариқи ё дуо, ё бир лағифа бирла илтифот қилурлар. Мисол буқим:

Сабр айладим нечаки куйди фироқингиз,
Эй сабр, меҳнат ўтига яхши паноҳсен.
Хар дам қилур ул ғамза Тарозий юракин қон.
Эй ғамза. магар бағрима ништар битилибсен"³⁹.

САВОЛУ ЖАВОБ шеърнинг ёхуд йирик асарнинг муайян парчасини саволу - жавоб усулида ёзиш санъати. Шайх Аҳмад Худойдод Тарозий "Фунуну-л балога" асарида бу санъатни "Ас-саволул-жавоб" деб атаган ва шундай деб ёзган:

Дедиким: - "Хусн элидин не учун вафо келмас?"
Аюрки: - "Хусну вафо бирла муттафиқ бўлмас".

Бу анингтеқ бўдурким, бир мисраъни савол тариқи бирла айтурлар, бир мисрани жавоб тариқаси бирла келтирурлар"⁴⁰. Атоуллоҳ Маҳмуд Хусайнийнинг айтишича, бу санъатнинг икки навъи бор: биринчи навъи улдурким, саволу жавоб бир кишининг каломинда бўлур, масалан, бир шеърда бир мисра савол, иккинчиси жавоб бўлур:

Деди: қайдин сен, эй мажнуни гумроҳ?

Деди: мажнун ватандин қайда оғаҳ.

Деди: недур санга оламда пеша?

Деди: инқ ичра мажнунлук ҳамиша.

(Алишер Навоий)

Англашиларлики, Хусрав савол беради, Фарҳод жавоб қайтаради - савол-жавобларнинг ўзийёқ (ҳеч қандай шарҳсиз ҳам) уларнинг қиёфасини, маънавиятини, бир-бирига терс кишилар эканлигини кўрсатиб турибди.

-Дада, -дейди. -Гитлер қачон ўлади?

-Мен дейманки: - Энг катта байрам қунида.

-Байрам ўзи қачон? -дейди, сурайди.

-Байрам фашизмнинг ўлган қуни-да!

(Ғафур Ғулум)

³⁹ Шайх Аҳмад Тарозий. Фунун-л-балога, 105-106 - бетлар.

⁴⁰ Шу асар, 136-бет.

Сезилиб турибдики, биринчи мисол - Алишер Навоий нутқида Хисрав билан Фарҳод баҳслари, иккинчи мисол-шоир Ғафур Ғулом нутқида шоир билан неvara савол- жавоблари берилган. Бошқача қилиб айтганда, бир киши нутқида икки кишининг савол-жавоблари: бир мисраи савол ва бошқа мисраси-жавоб. Бир киши нутқи орқали бериладиган савол-бир байт, жавоб-иккинчи байт бўлиб келиши ҳам мумкин. Мисол:

- Нега қаддинг эгик, нега бошинг ҳам,
Нега нигоҳингни тортади тупроқ?
- Менинг ер устида танишларим кам,
Менинг ер остида дўстларим кўпроқ.

(А.Орипов)

Савол-жавоб санъатининг иккинчи навъи улдурким, саволу жавоб икки кишининг каломинда воқия бўлур. Мисол:

"Мирзо:

- Агар Фарҳоднинг Ширин бўлса, Мажнунларнинг Лайлоси,
Насиб ўлмиш менга гулшан аро гулларнинг Раъноси.

Раъно:

- Агар ор этса Лайли ҳақлидир Қайснинг жунунидан,
Не бахт, Раъно, харидоринг талаб аҳлининг мирзоси."

(Абдулла Қодирий)

Ажам шуароси орасида саволу жавоб санъатининг биринчи навъи кенг тарқалган. Масалан, Муқимийнинг "Сарви қомат қайдадур?", "Дилбаро, келсанг нетар?", "Шабнамидур?", "Майлигаму?", "Инсон бўлдиму?", "Бир менму?" каби шеърларида шу усул қўлланилган. Аммо саволу жавоб санъатини истифода қилишда кўпроқ "Савол" силсиласи ифодасига амал қилади. Саволу жавоб санъати ҳозирги шеърятда ҳам муваффақиятли ишлатилмоқда. Масалан, А.Ориповнинг "Мен нечун севаман Ўзбекистонни?", "Сен баҳорни соғинмадишми?", "Нечун тим қорадур арман кўзлари", "Нега мени севмадинг" каби шеърлари саволу жавоб санъати усулида ёзилган.

- Нега мени севмадинг?
- Кўзгинанг юлдуз учун.
- Нега мени севмадинг?
- Қошгинанг кўндуз учун.
- Юлдузи йўққа боқай,
Юлдузим талаш бўлур.
- Қўндузи йўққа боқай,
Қўндузим талаш бўлур...

(А. Орипов)

ЛАФФУ НАШР (араб. **لَوْو نَشْر**) -йигиб тарқатиш; лафф-турмок, нашр-ёймок) - шеърятда нозик дид блан ишлатиладиган бадий санъат. Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий шундай деб ёзади: "Бу санъат анингтеқ бўлурким, шеър ичинда норасолар зикр килурлар, яна анинг муқобаласинда нарсолар келтирурларким, улар норасоларга мушобиҳ ва муносиб бўлғай"⁴¹. Проф.Абдурауф Фитратнинг таъкидлашича, "бир гапда, бир пайтда икки-уч нарсаларнинг номларини қатор тизиб ондин кейин уларга боғлиқ ҳолларни шу тартиб билан қаторламоққа лаффу нашр (йигиб тарқатиш) дерлар"⁴².

Шоир ва олим А. Фитрат ўз фикрининг исботи сифатида Фазлийдан қуйидаги байтни келтиради:

Оразинг била зулфинг боғ аро намоён қил,
Лола бирла сумбулни доғ этиб паришон қил.

Бу байт, олим айтганидек, лаффу нашр санъатининг яхши намунаси: шоир бошлаб ораз(юз) билан зулфни қаторлаб тизган, сўнгра оразга лолани, зулфга сумбулни боғлаган, ундан кейин "доғ этиб паришон қил"ни сумбулга боғлаган-да. "лолани доғ эт" гагини оразга. "сумбулни паришон қил" гагини зулфга пайванлаган...

Лаффу нашр икки хил бўлади:

а) лаффу нашри мураттаб - тартибли (ёнма-ён ёхуд ост-устли) келадиган сўзлар. Мисол:

Билмонки юзунг паридек, эй жон.
Нечун яна кўздин ўлди пинхон.

(Алишер Навоий)

Байтдаги "юз", "жон" сўзлари билан "юз" - "кўз" ва "жон" - "пинхон" ўртасидаги тартибга эътибор қилинг:

Зулфу юзунг фирокида шому сахар эрур-
Бу оҳ бодпой фалак бирла ҳамонон.

(Тарозий)

"Бу анингтеқ бўлурким, тартиб бирла келтирурлар, нетокким зулф бирла юзни зикр қилди, зулфнинг муқобаласинда шом келтирди, юзнинг муқобаласинда сахар келтирди"⁴³.

б) лаффу нашри мушаввац - номураттаб (яъни тартиб сақланмаган сўзлар). Мисол:

Оғзию зулфи. қади бўлмаса,
Райхону сарв, гунча кўрардин малолдир.

(Бобур)

Бу байтдаги "оғзи" - "гунча", "зулфи" - "райхон", "қади" - "сарв" сўзлари лаффу нашр, аммо улар номураттаб жойлашган.

"Муравваш" улким, тартиби риоят қилмасалар, нетокким қуйидаги байтда "наргис", "кўзунг" мушобиҳидир, қоматнинг

⁴¹ Шайх Аҳмад Тарозий. Фунуну-л балога, 133 -бет.

⁴² Фитрат Абдурауф. Адбиёт қошдалари. -С., -Т.: 1926. -б. 87.

⁴³ Шайх Аҳмад Тарозий. Фунуну-л балога. 133-бет.

муқобаласида келибтур ва “сарв” зулф муқобаласинда келибтур. Ва “бинафша” кўз муқоласинда. Агарчи бу тариха санъаттур, фааммо мурааттабнинг пояси мундин баландтур.

Қомату, зулфу кўзунгдин муттасил,
Наргису сарв, бинафша мунфаил.

(Тарозий)⁴⁴

Лаффу нашр санъати мумтоз адабиётимиздагина эмас, ҳозирги шеърятда ҳам қўлланилмоқда. Биргина мисол:

Атрофимда ел эмас, гулларнинг исин,
Ипак қанотида елпитар каптар.

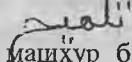
(Шукрулло)

Бу байтда “ел” ва “гул” сўзлари қатор келган. Айни чоғда, “ел” - “қанот” ва “гул” - “каптар” сўзлари бир-бирига боғлиқ. Демак, шоир лаффу нашр санъатини муваффақиятли қўллай олган.

Қуйида лаффу нашр санъатининг мукамал бир намунасини келтирайлик (тахлил қилиб кўринг):

Ёз фасли. ёр васли. дўстларнинг суҳбати.
Шеър баҳси. ишк дарли. боланинг кайфияти.
Ёз фаслида чоғир ичмакнинг ўзга ҳоли бор,
Кимга бу нашъа муяссар бўлса бордур давлати.
Ишк дарлини чекиб ҳар кимки топса васли ёр,
Ул замон булғай, унуг юз йилги ҳижрон шиддати.
Дўстларнинг суҳбатида не хуш ўлғай баҳси шеър,
То билинғай ҳар кишининг таъби бирла ҳолати.
Ғар бу уч ишни мувофиқ топсанг ул уч вақт ила
Мундин ортуқ бўлмағай, Бобур, жаҳоннинг ишрати.

(Бобур)

ТАЛМИХ (араб. - назар солмоқ, ишора қилмоқ) – шеърда машхур қисса, мағиҳур байт, машхур мақол, машхур шахс, машхур адабий қаҳрамонга ишора қилиш усули. Бу санъат мумтоз шеърятимизда ҳам, ҳозирги шеърятда ҳам кенг қўлланилган. Баъзи мисоллар келтирайлик:

а) машхур қисса ёки дostonга ишора қилиш:

Кўп ўқурдум Вомику Фарҳоду Мажнун қиссасин,
Ўз ишимдин бул ажаброқ дostonе топмадим.

(Алишер Навоий)

Бу байтда Вомиқ, Фарҳод, Мажнун ҳақидаги қиссаларга ишора қилинмоқда.

Фикрати мизони бўлиб ҳамсасанаж,
“Хамса” дема, балки дегил панж ганж.

(Алишер Навоий)

Бу байтда машхур “Хамса” (бешлик) дostonларига ишора қилинмоқда.

⁴⁴ Шайх Аҳмад Тарозий. Фунуну-л балоға. 133-бет.

Бунчалик шон-шуҳрат учмас тайин
"Минг биҗ кеча"ларнинг афсонасида.
Юртим, сени яна кутлаб қўяйин
Кутлуғ Ян и йилнинг остонасида.

(Абдулла Орипов)

Бу бандда араб халқининг машҳур афсонаси - "Минг бир кеча" тилга олинмоқда.

б) Машҳур мақолга иҗора:

Навоий, тилингни асрагал зинҳор,
Десаңким, емай даҳр ишидин фусус.

(Алишер Навоий)

Бу байтда "Тилини тийган бошини кутқарар" ёхуд "Тилингни тий-тишинг синмасин" мақолига ишора қилинган.

в) Машҳур байтга ишора:

Умрдан йил ўтса, яширмоқ нечун,
Юрак симо'и янглиғ титрагай ҳар гал.
Устоз лутф этгандай, ҳар фурсат учун
Қудратли қўл билан қўяйлик ҳайкал.

(Абдулла Орипов)

Бу бандда академик - шоир Ғафур Ғуломнинг "Вақт" шеърдаги:

"Умрдан ўтгажак ҳар лаҳза учун
Қудратли қўл билан қўяйлик ҳайкал".

деган байти кўзда тутилган.

МУАММО (араб. -яширинган, беркитилган) – мутоз шеъриятимизда кенг қўлланилган санъат (айни чоқда, поэтик жанр)лардан бири. Муаммо ҳажм жиҳатидан бир байтдан, баъзан икки байтдан тузилади. Қофияланиш тартиби: а-а ёхуд а-а-б-а. Мазкур мисралар замирида кўпинча бирор ном ёки бир сўз яширинган бўлади. Шеърда шунга маълум ишоралар қилинади. Шеърдаги ишора ва муайян қоидалар (маънодош ёки шаклдош сўзлар эквивалентини қўллаш, муайян сўз(лар)нинг арабча ёхуд форсча таржималарини ишлатиш, сўздаги айрим ҳарфларни саралаб олиб сўз ясаш, абжад ҳисоби асосида сўз ҳосил қилиш) ёрдамида яширинган нарсга топилади - муаммо ечилади. Албатта бунинг учун араб графикаси асосидаги эски ўзбек ёзуви қоидаларини ва абжад ҳисобини билиш, араб-форс тилларидан хабардор бўлиш лозим.

Энди шеърият мулкининг султони Алишер Навоий, дилбар шоир Бобур муаммоларидан баъзи бирларини ечиш йўллари билан танишиб чиқайлик.

Бу гулшан ичраки йўқтур бақо гулига сабот,
Ажаб саодат эрур чиқса яхшилик била от.

(Саъд)

Бу байтнинг иккинчи мисрасидаги "саодат" (سعد) сўзидан "от", яъни "алиф" ва "те" ҳарфлари чиқарилса (мисрада шунга ишора

бор), "Саъд" (**سعد**) сўзи ҳосил бўлади. Демак, мазкур муаммода "Саъд" сўзи яширинган экан.

Кўнглум халок бўлди, чу ишқингни бошлади,
Охир бошинда ҳар неки бор эрди, ташлади.

(Ҳилол)

Байтдаги "халок" сўзига диққат қилинади. Муаммодаги ишора тақозоси билан "халок" (**خالوك**) сўзининг сўнгги бўғинидаги коф (**ك**)нинг тепасида турган эгри чизик олиб ташланади (шунда "коф" "лом"га ўхшаб қолади). Шу тариқа "халок" (**خالوك**) сўзи "хилол" (**خلال**)га айланади. Демак, байтда "хилол" сўзи яширинган экан.

Ҳар не топсанг давр аро, соқий, аёққа сол они,
Кўз кўрардин ўтти иш, тут эмди молломол они.

(Дарвеш)

Биринчи мисрадаги "давр" ва иккинчи мисрадаги "иш" сўзларига эътибор қилинади: давр (**دور**) сўзидаги "вов" (**و**)ни сўз охирига кўчирсак "дол", "ре", "вов" ҳосил бўлади; иккинчи мисрадаги "иш" (**اش**) сўзининг "юз"идан, яъни биринчи ҳарф (алиф - /)нинг ҳам баҳридан ўтилса, "ёй" ва "шин" ҳарфлари қолади. Олдинги уч ҳарф ("дол", "ре", "вов") ёнига "ёй" ва "шин" ҳарфларини қўйиб ўқисак, "дарвеш" (**درويش**) сўзи ҳосил бўлади.

Оҳ ўқин жондинки чексам ул париваш ёдидин,
Қолмас ул ёдимда ҳам фарёд анинг бедодидин.

(Жунайд)

Бу байтдаги "жон" ва "ёд" сўзларига диққат қилинади: "жон" (**جان**) сўзидан ох. ўки - алиф олинса, ҳарфлари қолади; "ёд" (**يد**) сўзидан ҳам алиф олиб ташланса, "ё" ва "дол" ҳарфлари қолади. Шу қолган ҳарфларни ёнма-ён қўйилса, "Жунайд" (**جنيد**) сўзи пайдо бўлади.

Нечаким ёр ситам эткан ила узди вафо,
Ёдин этгунча оти вирди забон бўлди манго.

(Рустам)

Биринчи мисрадаги "ёр" ва "ситам" сўзларига эътибор қилинг: "ёр" (**يار**) сўзидаги "ё" (**يا**) узилади, яъни олиб ташланади, қолган "ре" (**ر**) ҳарфи "ситам" (**سيتام**) сўзига қўшилса, "Рустам" (**رستم**) номи ҳосил бўлади.

Юзингким, қатра хай сероб қилмиш,
Гулдуρκим, сув ичкандин очилмиш.

(Камол)

Байтнинг иккинчи мисрасидаги "гул" ва "сув" сўзларига эътибор қилинг: "гул" (**گل**) сўзи "коф" ва "лом" ҳарфларидан иборат; "гул" сув ичса ("сув"нинг арабчаси "мо" (**ما**), яъни мо (**م**) сўзи "коф" ва "лом" ҳарфлари орасига жойлаштирилса, "Камол" (**كامل**) номи келиб чиқади.

Бобом белида дудук
Биз ҳам муаммо дедук.

(Жунайд)

Байтдаги биринчи мисранинг "бобо" ва "дудук" сўзлари ажратиб олинади: даставвал "бобо" ва "дудук" сўзларининг арабча ва форсча маънолари ҳисобга олинади. Масалан, "бобо" сўзи араб тилида "жад" (جد) дир, туркий "дудук" сўзининг форсчаси "най" дир. "Жад" сўзи белига, яъни ўртасига "най" кўйилса, "Жунайд" (جنيد) сўзи келиб чиқади.

Қабо бар қади ту медўзад айём,
Барор аз қоф то қоф, эй писар, ном.

(Бобур)

Бу форсий муаммода биринчи мисранинг "Қабо бар қад" сўзларига эътибор қилинг: шоир икки "қоф" ҳарфлари оралиғидан ўз номингни топиб ол, демоқчи. "Қабо бар қад" (قابو برقد) сўзларидаги икки "қоф" орасидаги ҳарфларни ажартиб олсак, "Бобур" номи келиб чиқади (بابور).

Чок бағрим тарафин айладинг икки парканд,
Бирини ташшабон охир, бирин эттинг пайванд.

(Ғариб)

Бу байтдаги "бағрим" сўзига эътибор қилинг: дастлаб "бағрим" сўзи иккига бўлинади (бағ-рим), сўнг иккинчи бўғиндаги "м" товуши туширилиб қолдирилади ва унинг ўрнига биринчи бўғиндаги "б" товуши кўчирилиб ўтказилади. Шу тариқа, "Ғариб" сўзи пайдо бўлади. Шоирнинг муддаоси "ғариб" сўзини айтишдан иборат. Демак, шоир "ғарибман" демоқчи.

Муаммо санъати ўқувчидан алоҳида укув, ўткир зеҳн ва билимдонликни талаб қилади.

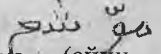
Муаммо, хусусан, XV асрда мустақил жанр ва бадий санъат сифатида шухрат қозонган. Муаммо айтиш ва ечиш шоирларнинг ўзига хос мусабоқасига айланиб кетган. Шоирнинг маҳорати ва билимдонлиги шунга қараб ҳам белгиланган. Шунинг оқибатида мумтоз адабиётимиз тарихида кўшлаб муаммо-шеър яратилган. Улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий беш юзга яқин муаммо ижод қилган. Абдурахмон Жомий, Восифий каби шоирлар ҳам муаммода шухрат қозонганлар. Шарафиддин Али Яздий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Бадий Табризийлар муаммо санъати ҳақида махсус рисоалар битишган.

Алишер Навоий ўзининг йирик эпик асарларида ҳам муаммо санъатини маҳорат билан қўллаган. Масалан, "Фарҳод ва Ширин" достонида Фарҳод исмининг маъносини муаммо усулида чиройли ифодалаган:

Жамолидин кўрунғач фарри шохи,
Бу фардин ёруди маҳ то бамоҳи.
Кўюб юз хикмату иқболу давлат,

Ҳамул фар соясидин топти зийнат.
 Бу жавҳарларга чун иснод топти,
 Мураккаб айлагач Фарҳод топти.
 Бу фарни ҳодийи бахт этгач иршод,
 Равон шаҳзода отин қўйди Фарҳод.
 Ҳариру ҳулла ичра боғлабон чуст,
 Мурассаъ маҳд ичинда тонгдилар руст.
 Бу навъ эрмас ато қўймади отин,
 Ки кўргач ишқ анинг покиза зотин.
 Анга фарзона Фарҳод исм қўйди,
 Ҳуруфи маъҳазин беш қисм қўйди.
 Фироку рашку ҳажру оҳ ила дард,
 Бирор ҳарф ибтидодин айлабон фард.
 Борин устои ишқ этгач мураккаб,
 Тараккубдин бу исм ўлиди мураттаб.

Достондан олинган бу парчада "Фарҳод" исми ва унинг маъноси икки йўл билан келиб чиқади: а) "Фарҳод" сўзи "фироқ", "рашк", "ҳажр", "оҳ" ва "дард" сўзларининг биринчи ҳарфлари йиғиндисидан келиб чиқади; б) "Фарҳод" сўзи "Фарри шоҳи" сўзидан "фар" ва "ҳикмат" сўзидан "ҳ", "иқбол" сўзидан "и" ("о"), "давлат" сўзидан "д" ҳарфлари олиниб бир-бирига қўшилса юқоридаги ном ("Фарҳод") келиб чиқади. Шу муаммо санъати билан дoston бош қаҳрамонининг шунчаки номинигина эмас, унинг маъносини ҳам чуқур очиб берапти: "Фарҳод" узоқ йиллар фарзандсизлик доғини чеккан Ҳоконнинг "фироку, рашку, ҳажру, оҳ, дард"ларини ўзида ифодалайди. Бундан ташқари, шоирнинг адолатли шоҳ ҳақидаги орзу-умидлари- идеали билан боғлиқ ҳолда "фарри шоҳи" - шоҳлик нури, "ҳикмат", "иқбол" ва "давлат" тўғрисидаги қарашли ҳам ўз ифодасини топган. Ҳақиқатан ҳам дostonда Фарҳод образи улуғ мутафаккирнинг орзу-умидларининг ажойиб тимсоли сифатида яратилган.

МУВАШШАҲ (араб. зийнатланган, безалган)-маънавий санъатлардан бири (айни чокда, поэтик жанр). Адабиётшунослигимизда мувашшаҳ тавших айтиш санъатининг бир қисми бўлса керак, деган қараш борки, бу фикр баҳслидир. Негаки, XV аср бошларида яшаб-ижод қилган шоир ва аллома Шайх Аҳмад ибн Ҳудойдод Тарозий "Фунуну-л-балога" асаридаёқ "мувашшаҳ"ни маҳсус санъат сифатида тилга олади ва унга шундай таъриф-тавсиф беради: Мувашшаҳ санъати "будурким, шеърнинг аввалги ҳарфларини териб олсалар ё ўртадаги ҳарфларини олиб жам қилсалар...(исм пайдо) бўлур. Шеърнинг бир мисраси ҳарфларида ҳам исм музайян бўлиши мумкин"⁴⁵. Мувашшаҳларнинг ўзига хос хусусиятлари қуйидагича: а) шеър, асосан, ғазал шаклида ёзилади, қисман мусаммат на, ҳатто, рубоий шаклида ҳам ёзилиши мумкин; б) шеър мисралари

⁴⁵ Шайх Аҳмад Тарозий. Фунуну-л-балога, 127-бет.

замирида киши ёхуд предмет номи музайян (яширин) қилинади. Замирида бирор нарса номининг яшириниши жиҳатидан мувашшаҳ чистон ва муаммо, ҳатто таърихга ўхшаб кетади. Аммо, айни чокда, уларни бир-биридан ажратиб турадиган фарқлар ҳам йўқ эмас: таърихда бирор воқеа юз берган муҳим сана ифодаланса, чистонда бирор предмет ёхуд воқеа топишмоқ усулида берилади; мувашшаҳда эса, асосан, шахслар ёхуд предметлар номи яшинади; в) шеър мисрларидан муайян қоидалар асосида киши исми ёки нарса номи келиб чиқади: байтдаги тоқ мисралар, баъзан жуфт мисралар ёки байтнинг ва, ҳатто, ҳар бир мисранинг биринчи ҳарфларини териб олиб бир-бирига қўшилса, шеърда яширинган исм ёки ном келиб чиқади: г) мувашшаҳда яширинган исм шеър кимга бағишланганини кўрсатади; агар шеърда музайян қилинган кишига шеър алоқадор бўлмаса, илмда у интизом деб юритилади; д) мувашшаҳлар, кўпинча араб графикаси асосидаги эски ўзбек ёзуви қоидаларига таянган бўлади; е) шеърда, асосан, бир кишининг номи яширинганлиги ва уни қандай топиш мумкинлиги ҳақида муайян ишоралар бўлади, аммо бундай ишоралар берилмаган мувашшаҳлар ҳам учраб туради; ё) мувашшаҳлар, одатда, арузнинг муайян вазнларида ёзилади, бироқ ҳозирги замонда ёзилаётган мувашшаҳларнинг бир қисми арузда ёзилган бўлса, бошқалари бармоқ вазнларида бўлаверади; ж) мувашшаҳлар фақат шакл ҳодисасига эмас, балки муаллифнинг ижтимоий ҳаётга қарашларини ифодаловчи муҳим санъа ҳодисасидир; з) олимларимизнинг таъкидлашларича, мувашшаҳ аслида муаммо заминидан пайдо бўлган.

Мувашшаҳ адабиётимиз тарихининг кейинги даврларида урфга айланган. "Мувашшаҳ жанри ўзбек адабиётида, айниқса, XIX асрнинг иккинчи ярмида авж олиб кетиб, адабиёт аҳли ўртасида расм бўлиб қолган эди,- деб таъкидлайди шоир ва олим Мақсуд Шайхзода,- ҳатто шоирлик ва назмчилик ҳунари мувашшаҳчиликдаги маҳорат билан ҳам ўлчанадиган бўлиб қолган эди"⁴⁶.

Ўзбек мумтоз шоирларидан Алишер Навоий, Бобур, Мунис, Огаҳий, Увайсий, Шавқий, Муқимий, Завқий, Фурқатлар мувашшаҳ санъати ва жанрида суҳрат қозонишган. Чунончи, Мақсуд Шайхзода "Фурқат ҳақида қайдлар" мақоласида Фурқатнинг мувашшаҳ санъати борасидаги катта хизматларини муносиб равишда юксак даражада баҳолаган. Фурқатшуносликда биринчи бўлиб М. Шайхзода шоир мувашшаҳларини зукколик билан аниқланган: "Наргиси шахлосидин" ғазалида "Мақсуджон", "Оразинг қачон кўрди" ғазалида "Абдуқодирхон", "Кўзунг" ғазалида "Исломхон", "Шахло кўзларинг" ғазалида "Муқаддамхон", "Коқулинг" ғазалида "Рашидхон", "Ишқ оташи" ғазалида "Одилхон", "Хаёла душти" ғазалида "Одилхон", "Шакар тўкилди" ғазалида "Тошкендхон", "Аҳду паймон айлагин" ғазалида "Муҳаммадхон", "Сайри чаман" ғазалида "Рашидхон",

⁴⁶ Қаранг: Муқимий ва Фурқат ҳақидаги мақолалар. -Т.: 1958, -б. 70.

"Кечалар" газалида "Муҳиддинхон" исмлари музайян қилинган экан. Бундай шеърлар, одатда, газал-мувашшаҳлар деб юритилади. "Аниқлик учун шуни қайд қилиш керакки,- деб таъкидлайди М. Шайхзода, - мувашшаҳ кимнинг номига бағишланган бўлса, ўша газалда таъриф этилган образ ҳам айнан мазкур кишининг ўзидир деб ўйлаш хатодир. Мувашшаҳдаги исм бу ғазалнинг кимга бағишланганига далолат қилади, холос. Асарда тасвирланган ёр эса бус-бутун бошқа бир киши бўлиши мумкин. Масалан, "Мақсуджон" исмига бағишланган ғазалда... севгили ёр образида тасвирланган киши "Мақсуджон" эмас, балки гўзал бир аёлдир"⁴⁷.

Бу ўринда Фурқатнинг "Кокулинг" ғазалини кўздан кечирайлик:

Руҳи мажруҳа ватандур хамлари ҳар кокулинг,
Раҳм қилғил, ёзма, эй шўҳи суманбар, кокулинг.
Шоҳи ҳинд шайдойидурким мулки ҳуснинг фатҳига,
Ҳар саридин даста-даста йиғди лашкар кокулинг.
Ё малоҳат мулки шоҳисан, шарофат нуридин
Бир ҳумо эрди бошинга ёзди шаҳпар кокулинг.
Дафтари ҳуснинг азал котиблари ёзмок учун
Сафҳаи рухсоринг узра қилди мистар кокулинг.
Ҳотирим айлаб паришон қилди бахтимни қаро,
Бошима ҳар дам солиб савдойи машҳар кокулинг.
Эй, назокат гулшанида қоматинг сарви равон,
Наргиси шаҳло кўзунгдур, сунбули тар кокилинг.
Нега топсун Фурқатий нозик белингким, топғуси.
Гар кўтарган чоғда бори бор гавҳар кокулинг.

Мазкур ғазал етти байтдан иборат. Ҳар бир байтнинг тоқ мисраларидаги биринчи сўзнинг бош ҳарфи ("руҳи"дан "р", "шоҳи"дан "ш", "ё"дан "и", "дафтар"дан "д", "хотирим"дан "х", "эй"дан "о", "нега"дан "н") териб олиниб бир жойга йиғилса, "р-ш-и-д-х-о-н" исми келиб чиқади.

Бу ўринда ғазалнинг араб графикаси асосидаги эски ўзбек ёзувида яратилганлиги ҳисобга олинса (бу ёзувда қисқа унлилар, шу жумладан қисқа "-а" унлиси ҳам ёзувда ифодаланмаса-да ва вазн тақозоси билан бор деб ҳисобланади) - "р"дан сўнг "а" қўшилади. Шу тариқа, "Рашидхон" исми келиб чиқади. Демак, ғазал "Рашидхон" исмли кишига бағишланган экан. Шеърнинг қаҳрамони эса Рашидхон эмас, балки "малоҳат мулкининг шоҳи", "назокат гулшанида қомати... сарви равон, "наргиси шаҳло кўз"ли жононадир. Мана мувашшаҳнинг гўзал намунаси!

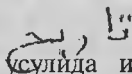
XX аср ўзбек шоирлари шеърлятида ҳам мувашшаҳ санъатининг ажойиб намуналари мавжуд. М.Шайхзода, Уйғун, Эркин Воҳидов, Ёлпан Мирзо ва бошқа шоирлар замонавий мувашшаҳлар яратишган. Бу ўринда Уйғуннинг "Жафо қима" радифли ғазал-мувашшаҳига титиборингизни торгайлик:

⁴⁷ Ушн асар, ўша бетда.

Тарк этма назокатни, хулқинга жафо қилма,
 Иззатни бериб елга, беҳуда сафо қилма.
 Умрингни хароб этма, ўткунчи ҳавас билан,
 Ишқ бошқа, ҳавас бошқа - бу йўлда хато қилма.
 Рухсори гўзалларга одобу илм лозим,
 Инсоний камолотни ҳуснига бино қилма.
 Сен сози муҳаббатсан, гулшанда гули раъно,
 Ишқингни кўча-кўйда юргувчи гадо қилма.
 Уйғонди чаманларда, чок этди яқо булбул,
 Куйдирма у шайдони, бас энди наво қилма.
 Ноз этма, садоқатли ошиққа тараҳхум қил,
 Кўнглига ғараз тўлган номардга имо қилма.
 Одоби гўзалларнинг санъатда топар равнақ,
 Санъатга хилоф ишни руҳинга ғизо қилма.
 Ёд айла гаҳи Уйғун исмингни баён этди,
 Шеърига қилиб маржон, сен унга жафо қилма.

Бу ғазал саккиз байтдан иборат. Хар бир байтдаги тоқ мисра (биринчи сўз)нинг бош ҳарфи ("тарк"дан "Т", "умрингни"дан "у", "руҳсори"дан "р", "сен"дан "с", "уйғонди"дан "у", "ноз"дан "н", "одоби"дан "о", "ёди"дан "й") териб олиниб, бир жойга йиғилса: "Турсуной" номи келиб чиқади.

Демак, ғазалда "Турсуной" номи музайян қилинган экан, бинобарин, шеър шу гўзал ва санъаткор қизга бағишланган. Айни чокда, ғазалда шоир Турсунойни таъриф-тавсифгина қилиб қолмаган, аксинча инсоний одоб-ахлоқ ва камолот ҳақида фикр юритган. Шеър қаҳрамонини (ва шу орқали ёшларни) одобли, ахлоқли ва баркамол инсон бўлишга чорлайди. Мана замоновий мувашшаҳ!

ТАЪРИХ (араб. - таърих-муҳим воқеа-ҳодиса юз берган санани санъат (сулида ифодлаш) - мумтоз адабиётимизда қўлланилган бадий санъатлардан бири (ва поэтик жанр). Таърихнинг бадий санъат сифатидаги поэтик белгилари тўла қатъийлаштирилмаган. Таърихлар, асосан, ғазал, маснавий, рубоий, қитъа шаклларида ёзилган. Таърих санъатининг муҳим жиҳати шундаки, унда машҳур тарихий шахсларнинг туғилган ёки вафот этган санаси, муҳташам бинонинг қурилган йили, ноёб китобнинг ёзилган санаси (ёхуд девон тартиб берилган пайт), катта воқеа содир бўлган давр кабилар очикдан очик айтилмасдан араб алифбосининг махсус ҳарфлари, сўз ёхуд сўз бирикмаси воситасида ифодаланади. Бундай санани билдирувчи ҳарф, сўз ёхуд сўз бирикмаси "таърих моддаси" деб юритилади. Керакли санани мисрадаги "таърих моддаси"да

яшириб берилиши жиҳатидан ўзжинсдоши - муаммо ва мувашшаҳларга яқин туради. Мутахассисларнинг аниқлашларича, таърих санъати муаммо заминида пайдо бўлган ёхуд муаммонинг бир кўринишидир. Таърих санъатини тушуниш - ундаги жумбоғни тўғри ечиш учун, албатта, араб графикаси асосидаги эски ўзбек ёзувини (унинг имло қоидаларини) ва абжад ҳисобини билиш лозим. Негаки, даставвал, таърих санъатининг "таърих моддаси"ни араб графикаси асосидаги эски ўзбек ёзувида бехато ёзиш ва ўқиш шарт; шунингдек "таърих моддаси"да уни ечишга алоқадор бўлган ишоралар борлиги ёки йўқлигига ҳам эътибор қилинади. Таърих, юқорида айтганимиздек, биринчи навбатда, шу масалалар билан чамбарчас боғлиқдир.

Бу ўринда, араб графикасидаги ҳарфлар замирида музайян қилинган рақамларни эсда тутиш зарурки, булар қуйидагича:

Ҳарф	номи	Рақам	Ҳарф	номи	рақам	ҳар	номи	рақам
ا	алиф	1	ك	коф	20	ر	ре	200
ب	бе	2	ل	лом	30	ش	шин	300
ج	жим	3	م	мим	40	ت	те	400
د	дол	4	ن	нун	50	س	се	500
ه	хе (хойя ҳавваз)	5	س	син	60	ع	осе	600
و	вов	6	ح	айн	70	ز	зол	700
ز	зе	7	ف	фе	80	ذ	зод	800
ح	хе (хойе хутти)	8	ق	сад	90	ظ	изғи	900
ط	тэ (итқи)	9	ك	коф	100	ع	ғайн	1000
ي	йо	10						

"Таърих моддаси"ни ташкил қилган ҳарф, сўз, сўз бирикмаси урлига абжад ҳисоби бўйича тегишли рақамлар қўйиб чиқилиши ва улар жамланиб, ҳижрий йил санаси аниқланиши лозим. Шу тариқа, "таърих моддаси" жумбоғи ечилади. Лекин "таърих моддаси" ҳамиша бир сўздан (сўздаги бир неча ҳарфдан) иборат бўлавермайди. Баъзи ҳолларда "таърих моддаси"даги ҳарф(лар) ёки айрим сўз(сўзлар)ни чиқариб ташлаш ёки қўшиш, бир тилдаги сўзнинг иккинчи тилдаги эквивалентини олиш йўли билан ҳам "таърих моддаси" ҳосил бўлиши мумкин. Бу нарса таърих санъати турлари табиатига боғлиқ.

Таъкидламоқ лозимки, "таърих моддаси"дан келиб чиқадиган ҳижрий йил (ой календари) ҳисобида бўлади. Галдаги вазифа-

"таърих моддаси"даги ҳижрий йил санасини милодий йил (қуёш календари) санасига ўтказишдан иборат. Бунинг учун, албатта, "ой календари" ва "қуёш календари" ҳисобларидан хабардор бўлиш лозим.

"Ой календари"нинг ўзига хослиги шундаки, у Муҳаммад пайғамбарнинг Маккадан Мадинага ҳижрат куни (Юлий календарига 622 йил 16 июль куни (жума)дан бошланган. "Ой календари" ҳижрий-қамарий йил ҳисобланади. Бу календарда бир йил 12 ой бўлиб, ҳар ой 30 ёки 29 кунга тенг. Бундай йил қуёш (милодий) йилига нисбатан 10,5 кунга қисқа, яъни ой йилининг ҳар 34 йили қуёш йилининг 33 йилига тўғри келади. Милод йили-қуёш йилида 365 кун бор, ҳижрий йилда эса 354 кун бўлади. Демак, ҳар милод йили ҳижрий йилга қараганда II кун ортқ. Ҳижрий йил фаслларда силжиб юради ва ҳар 33 йилда бир айланаб чиқади. Ҳижрий йилни милодий йилга ва аксинча милодий йилни ҳижрий йилга айлантиришда мана шу фарқни албатта ҳисобга олиш шарт. Масалан, Алишер Навоий милод ҳисоби билан 1441 йилда туғилган. Милод йилни ҳижрий йилга айлантириш учун қуйидаги тартибга амал қилинади: а) 1441 дан 622ни олиш лозим- 819 қолади; б) 819 ни 33га тақсим қиламиз - 25 (аниқроғи, 25га сал етмайди. Шундай пайтда 0,5 дан паст бўлса- "О"га туширилади ва 0,5 дан баланд бўлса - 1га кўтарилади) келиб чиқади; в) 819га 25ни кўшамиз =819+25=844 санаси келиб чиқади. Демак, Алишер Навоий ҳижрийнинг 844 йилда таваллуд топган экан. Қисқаси: 1441-622-819; 819:33-25; 819+25=844.

Абдулғози Баҳодирхон 1014 ҳижрий йилда таваллуд топган. Шу санани милодий йилга айлантириб кўрайлик: а) 1014ни 33га тақсим қиламиз =31 дан тегади; б) 1014дан 31ни оламиз-983 қолади; в) 983га 622ни кўшамиз - 1605 рақами келиб чиқади. Қисқаси: 1014:33=31; 1014-31=983; 983+622=1605. Демак, Абдулғозий Баҳодирхон 1605 милодий йилда туғилган экан⁴⁸.

Адабиётимиз тарихида мустақил асар сифатида ҳам, йирик ҳажмли асарнинг узвий қисми сифатида ҳам битилган таърихлар мавжуд. Бунинг устига, ранг-баранг кўринишли таърихлар бор - тарихий поэтика нуктадонларидан бири- Иброҳим Халил таърих санъатининг ўн икки тури борлигини аниқлаган.

Таърих санъатининг илдизлари қадим замонларга бориб қадалади. Аммо олимларимиз қайд этганларидек, у XV-XVI асарларда кенг қулоч ёйган-таърих айтиш санъати урф бўлиб қолган. Адабиётимиз тарихида Алишер Навоийнинг устози ва дўсти Абдурахмон Жомий вафотига бағишлаб айтган таърихи, шунингдек, Алишер Навоийнинг амирликка кўтарилиши, вафоти мусибати-ла ёзилган таърихлар жуда машҳур. Шунингдек Хумулий, Рожий, Мирзо Содик каби шоирларнинг таърихлари ҳам ўз даврида кенг тарқалган. Булардан ташқари, Самарканд, Бухоро, Хива, Кўкон, Андижон,

⁴⁸ Қаранг: Шермухамедов Т., Абдуллаев Ф., Халилов Л., Халилов А. Ўқиш китоби, -Т.: Ўқитувчи, 1994. -б. 38-39.

Тошкент каби шаҳарларда қад кўтарган меъморчилик обидалари (мадрасалар, карвон саройлар, мақбаралар...) пештоқдарига муҳрланган таърихлар ва Андижон зилзиласига бағишланган таърихлар ҳам эътиборли.

Олимларимиздан С.Асадуллаев ва М. Оқиловлар "Таърих айтиш санъати" мақоласида таърих санъати турлари хусусида ҳам баҳс юритар эканлар, даставвал, уларни уч гуруҳ (лафзий, маънавий ва лафзию- маънавий)га ажратадилар, сўнг ҳар бир гуруҳга мансуб бўлган таърихларнинг ички кўринишларига тўхталиб ўтадилар. Бу ўринда муаллифлар маънавий таърих санъати гуруҳининг қуйидаги уч кўринишини қайд этадиларки, шулар жуда эътиборли: а) қомил ул-лод (томм-тўлик): "таърих моддаси" мукамал бўлган санъат. Масалан, Заҳириддин Муҳаммад Бобур вафотига битилган таърих шундай:

Таърихи вафоти шоҳ Бобур,
"Дар нухсалу сию ҳафт була".

"Дар нухсалу сию ҳафт була" таърих моддаси бўлиб, сўзлар абжад ҳисобида рақамларга айлантирилса, 937 сана келиб чиқади. Демак, Бобур шоҳ 937 ҳижрий (1530 милодий) йилда вафот этган.

"Маҳбубул қулуб"га Алишер Навоийнинг дастхати билан битилган таърихни эслайлик:

Бу номаки, лисоним ўлди қоил,
Қилким тили ҳар навъ эл ишига мойил.
Таърихи "хуш" лафзидин улди ҳосил,
Ҳар ким ўқуса илоҳи бўлғай хуш дил.

Бу шеърда таърих моддаси: "хуш" (خوش) сўзи. "Хуш" (خوش) сўзидан дастлаб ҳижрий йил ҳисобини аниқлаймиз. Бунинг учун:

а) таърих моддасидаги сўзни абжад ҳисобидаги рақамларга айлантирамиз: خ (хе)-600; و (вов)-6; ش (шин)-300;

б) ҳарфлар замирига яширинган рақамлар (600+6+300)ни жимлаб, ҳижрий санани аниқдаймиз (600+6+300=906);

в) демак, "Маҳбубул қулуб" асарини ёзиш 906 ҳижрий йилда ўз шигҳосига етган экан. Энди 906 ҳижрий йилни милодий йилга айлантириб кўрайлик:

а) 906ни 33га тақсимлаймиз: $906:33=3$;

б) 906дан 3ни айирамиз: $906-3=903$ (903);

в) 900 (903)га 600 (622)ни қўшамиз $900+600=1500$ санаси келиб чиқар экан.

Демак, "Маҳбубул қулуб" асари 1500 милод йилида яқунланган (қаш; б) зоид ул-аълод (зиёда): "таърих моддаси"да ортиқча ҳарф (рақам)и бўлган санъат. Бу хил таърих санъатини ечишда ундаги ортиқча ҳарф (рақам)ни чиқариб ташлаш шарт (бу ҳақда муайян шора бўлади). Масалан, Андижон зилзиласи муносабати билан шоир

Муқимий "Таърихи зилзилаи аз мавлоно Муқимий Хуқондий" таърих-шеърини ёзган. Шу шеърдан парча:

Сирри ҳақиқат бу, Муқимий ҳамўш,

Санга на даркор демак ину он.

Жон бошина зилзила қасд айлагач,

Таърихи ақл айди: "дариф Андижон".

Бу шеърнинг таърих моддаси "дариф Андижон" (دريغ انديجان) рақамларга айлантирилса - 1323 санаси келиб чиқади; "Жон бошина зилзила қасд айлагач" сўз бирикмасидаги "жон" (جان)нинг бош (ج) жим ҳарфи назарда тutilган, шу ҳарф абжад ҳисобида рақамга айлантирилса = "3" сони келиб чиқади: $1323-3=1320$ ҳижрий йил: $33=40$; $1320-40=1280$; 1280 ҳижрий йил + $622=1902$.

Демак, Андижон зилзилиси ҳижрий 1280 (милодий 1902 йилда воқе бўлган экан; в) нокис ул-аълод (кам, тўла бўлмаган): "таърих моддаси"даги сўз (рақам) тўлиқ бўлмаган санъат (фалон ҳарф ёки сўз "таърих моддаси"га кўшилса (бу ҳақда муайян ишора бўлади), керакли рақам пайдо бўлади. Масалан, хатгот Сулаймонқул Рожий Навоийнинг "Мажалис ун нафоис" асаридан нусха кўчириб, унга шундай таърих битган:

Юз шукурки, таҳрир топиб ушбу китоб,

Сўз аҳлининг аҳволида келмиш неча боб.

Битмакчи эдим мен рақами таърихин.

Дафтар юзини "тазкира" олди қамраб.

Бу парчада "таърих моддаси" - تازكيره тазкира сўзи бўлиб, ҳарфлар абжад ҳисобида рақамларга айлантирилса, 1325 санаси келиб чиқади. "Дафтар юзини "тазкира" олди қамраб" ишорасига эътибор қилсак, "дафтар юзи"дан "дол" (>)нинг адоди 4ни, "тазкира" адоди-1325 рақамига кўшилса, 1329 санаси пайдо бўлади. Демак, "Мажалис ун нафис" тазкираси 1329 йилда кўчирилган экан⁴⁹.

Алишер Навоий "Фарҳод ва Ширин" достонининг ёзиш тарихини санъат усулида қуйидагича ифодаланган:

Чу таърихи йилин айлай дедим туз,

Секиз юз сексон эрди, доғи тўккиз.

Англашиларлики, "Фарҳод ва Ширин" достони ҳижрий 889 йилда (Милодий 1484 йилда) ёзилган экан.

Алишер Навоий вафоти мусибати билан замондошлари томонидан ёзилган таърих қуйидагича:

Беш ҳарф дедию бўлди таслим,

"Алиф", "бе", "то", "со", "жим".

Бу шеърнинг "таърих моддаси"да музайян қилинган рақамлар қуйидагича: I (алиф) - I; ب (бе) - 2; ت (те) - 400; س (се) - 500; ج (жим) - 3.

Қисқаси: $1+2+400+500+3=906$ ҳижрий йил пайдо бўлади. 906

⁴⁹ Яна қаранг: Асадуллаев С., Оқилов М. Таърих айтиш санъати. // Ўзбек тили ва адабиёти, 1972, № 3. -б. 68-69.

ҳижрий йилни милодий йилга айлантирилса, 1501 сана келиб чиқади. Демак, Алишер Навоий 1501 милодий йилда вафот этган.

Алишер Навоий устози Абдурахмон Жомий вафоти санасини куйидаги таърих санъати билан ифода этган:

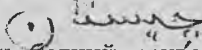
Гавҳари кони ҳақиқат, дурри баҳри маърифат,
К-у ба ҳақ восил шуду дар дил наудаш мосаво.
Кошифи сирри илоҳи буд бешак, 3-он сабаб,
Гашт таърихи вафоташ "кашфи асрори илах".

Бу тўртликдаги "кашфи асрори илах" сўз бирикмаси "таърих моддаси" бўлиб, абжад ҳисобида 898 (милодий 1492) йил келиб чиқади. Демак, Абдурахмон Жомий ҳижрий 898 (милодий 1492) йилда вафот этган.

Шоир Ҳабибий девон тартиб берган йилини куйидагича таърих санъати усулида баён этган:

Ғазалхон, ёру дўстим, жонажоним,
Бўлур сизларга девоним- нишоним.
Ажабки, арзимас девонга таъриф,
Бўлубдур, "бу шарафли армуғоним".

"Бу шарафли армуғоним" - таърих моддаси. Бундан маълум бўлишича, Ҳабибий девони милодий 1970 йилда тузилган экан.

ЧИСТОН (форс. - у нима?) - мумтоз адабиётимизда қўлланилган бадий санъатларидан бири. Чистонлар асилда халқ оғзаки ижодидаги топишмоқлар заминида пайдо бўлган. Чистонлар тарихий поэтика манбаларида "луғз", "луғаз", "лоғаз", "чистон" деб юритилган. Чистонларнинг асосий хусусияти шундаки, шеър мисралари замирига яширинган нарсанинг хислатлари, белгилари тўлиқ айтилади. Ўқувчи шу белгиларга қараб чистоннинг маъини чақади - шеърда музайян қилинган предмет номини ўйлаб топади. Чистонларда, кўпинча, абжад ҳисобидан ва халқ оғзаки ижодидаги топишмоқ усулларидан фойдаланилган. У табиатан муаммо санъатига яқин туради. Айни чоқда, муаммо билан чистон ўртасида фарқ ҳам борки, буни унутмаслик керак; муаммода, асосан, киши номлари яширинса, чистонларда, кўпроқ, буюм номлари музайян этилади.

Мумтоз адабиётимизда Алишер Навоий, Увайсий, Мунис, Отаҳий ва бошқа сўз усталари кўплаб чистон-шеърлар яратишган. Умуман ўзбек адабиёти тарихида чистоннинг пайдо бўлиши ва ривож, биринчи навбатда, Алишер Навоийнинг муборак номи билан боғлиқдир. Шоирнинг "Бадойиул васат" девонида берилган чистонлар беназирдир. Чунончи Алишер Навоий "Парвона" ҳақида шундай гўзал чистон тўқиган:

Ул қушки, таашшукдурур андиша анга,
Бир нахлдаким шомдадур беша анга.

Шохи учидин аён бўлиб реша анга,
Гул очмоқ ўшул решасидин пеша анга.

Энди эл-юрт оғзига тушган Увайсийнинг "Анор" чистони мағзини чақиб кўрайлик:

Бу на гумбаздир эшиги, туйнугидин йўқ нишон,
Неча гулгун пок қизлар манзил айлабдур макон.
Туйнугин очиб аларнинг ҳолидин олсам хабар,
Юзларида парда тортиқлик турарлар, бағри қон.

Шоира Увайсий чистон-шеърда, биринчидан, бир пердметнинг номини яшираяпти. Бу яширинган нарсанинг белгалари кўрсатилмоқда: а) эшиги ҳам, туйнуги ҳам бўлмаган гумбазсимон нарса (анорнинг ташқи кўринишига ишора); б) бу гумбазни гулгун қизлар ўзларига макон қилиб олган (анор доналарининг жойлашишига ишора); в) гумбаздан туйнук очиб ичига қаралса (анор ёриб кўрилса); г) бағри қонга тўлиб кетган (анор доналарининг қип-қизиллигига ишора) қизлар юзлариға парда тортиқлик (анор доналарининг майин пардасига ишора) ҳолда турибди демоқчи. Шу белгиларга қараб биз шеър мисралари замирига анор яширинганини пайқай оламиз. Бу чистоннинг аҳамияти шундаки, унда рамзий образлар орқали анорнинг белгиларигина ифодаланаётганлигида эмас, айти чокда, шу рамзий -поэтик образлар воситасида ўз замонасининг хотин-қизлари тутқинлиги ва бағри қонлиги ҳам ифодаланмоқда. Демак, чистон шунчаки сўз ўйини - санъатпардозлик эмас, аксинча ҳаётни ҳам акс эттирувчи қурол экан.

Ўзбек болалар адабиётида топишмоқ-шеърлар ғоятда машҳурки, улар ҳам чистонга ўхшаб кетади.

III. МАЪНАВИЙ - ЛАФЗИЙ САНЪАТЛАР

Бадий санъатларнинг бу тури, юқорда айтганимиздек, шеърнинг ҳам товуш (шакл), ҳам маъно (мазмун) томони билан узвий боғлиқ бўлади. Маънавий-лафзий санъатлар ғоятда ранг-баранг кўринишларга эга. Шулардан айримларини кўздан кечирайлик:

ТАНОСИБ (араб. -бир-бирига муносиб) - маънавий - лафзий санъатлардан бўлиб, шеърятимизда кенг қўлланилиб келинган. Таносиб баъзан "муганосиб", "муроату-н-назир", "таносуб", "тавфик", "ийтилоф", "талфик" каби атамалар билан ҳам юритилган. Шарқ поэтикаси нуктадонларидан бири Рашидиддин Ватвот "Ҳадоийкус-сеҳр фи дақойикуш шеър" асарида таносиб санъатига шундай таъриф берган: "Муроату-н-назир- бу шундай бир санъатдурки.., шоир ўз байтида жинсдош нарсаларни, чунончи: ой ва қуёш, ўк ва ей, қош ва кўз, гул ва лола ва шуларга ўхшаганларни бирга жамлаб қўяди"⁵⁰. Шеършунос Атоуллоҳ Маҳмуд Хусайний "Бадойиъу-с-санойиъ"да шундай деб ёзади: "Ул андоқдурким, каломда анга муносиб ҳодиса ва нималарни жамъ қилурлар (аммо тазод йўли бирла эрмас...)"⁵¹. Шоир ва аллома Шайх Аҳмад Тарозий фикрича, "ул бўлурким, шеър ичинда нарсаларнинг риоятин қилурларким, бир-бирининг назари бўлғай: чанг, уд ва рубоб"⁵². Мисол:

То ғаминг чангинла куйди хаста кўнглум удтек,
Нола-у и(н)грамакни мендин урганди рубоб.

Юқоридаги байтда "чанг", "уд" ва "рубоб" номли чолғу асбоблари, биринчидан, бир-бирига зид эмас, балки ҳамоҳанг, жинсдош ва, иккинчидан, лирик қаҳрамон руҳиятини ифодалашга мос.

Алишер Навоий бир рубойида:

Кўз бирла қошинг яхши, қабоғинг яхши,
Юз бирла сўзунг яхши, дулоғинг яхши,
Энг бирла менгинг яхши, сақоқинг яхши,
Бир-бир не дейин боштин-оёғинг яхши.

деб ёзади.

Эътибор қилинг-а: ёрнинг "кўзи", "қоши", "қабоғи", "юзи", "дузи", "дулоғи", "энг"и, "менги", "сақоқи" ниҳоят даражада гўзал - бир-бирига мутаносиб. Шоирнинг хулосаси шу: ёрнинг ҳамма аъурлари гўзал - уларни бирма-бир тавсифлашнинг ҳожати йўқ -ахир ёрнинг "боштин-аёғи яхши"!

⁵⁰ Барон М. Шайхзода. Асарлар, 4-том -Т.: 1972. -б. 244.

⁵¹ Хусайний Атоуллоҳ. Бадойиъу-с-санойиъ, -б. 232.

⁵² Шайх Аҳмад Тарозий. Фунуну-л балога, -б. 112.

Бағринг толе нурга тўлсин,
Она юртим, мунис маконим.
То тирикман, сеники бўлсин
Шеърим,
умрим,
жоним.

(Эркин Воҳидов)

Лирик қаҳрамон Ватанни шу қадар севадики, у, ҳатто, бутун умрини, жонини, қалб ҳароратини - шеърини Ватанга бахшида этади-Ватансиз ўзини тасаввур қила олмайди - у Ватан билан бир бутун!

Бу санъатда бир-бирига мутаносиб сўзлар, одатда, киноя, ташбих ва истиора усулида ишлатилади. Чунончи:

Ой юзунг шавқинда тунлар то саҳаргаҳ ўлтуруб,
Ёндуруб кўз маъшалин, ёштин қуярмен ёғар.

(Атойи)

Яна бир мисол:

Ўқи захмин тан аро ул юз хаёли ёрутур,
Ўйлаким, Юсуф жамоли равшан этқай чоҳни.

(Алишер Навоий)

Мазкур байтни Мақсуд Шайхзода жуда нозик шарҳлаган:

Унинг ўқи туфайли баданимда очилган жароҳатни унинг чехрасининг хаёли ёригади, Юсуф жамоли чоҳ(қудуқ)ни равшан қилгани янглиғ.

Демак, дўст юзини хотирлаш билан тандаги яранинг ёриши (оғриқнинг босилиши) қудуқнинг Юсуф жамолидан равшанлашиб кетганига мос-уйғун келади. Бу-ажойиб таносиб санъати!

Ёки яна бир мисол:

Кўриб дардим тараҳҳум қилмадинг ҳеч,
Тўкиб ашқим табассум қилмадинг ҳеч.

(Алишер Навоий)

Бу байтдаги "дардим" ва "ашқим", "тараҳҳум" ва "табассум" сўзлари - таносиб санъати! Айни чоқда, бу байтда тарсиё санъати ҳам ишлатилган.

Ёки:

Жоним баланинг шифоси бўлсин,
Бошим қадаминг фидоси бўлсин.

(Алишер Навоий)

Бу байтдаги "жон" билан "бадан" ва "бош" билан "қадам" сўзларида ифодаланган маъноларнинг мутаносиблигидан ташқари, жоннинг баданга шифо бўлиши билан бошинг қадамга фидо бўлиши ўртасида уйғунлик мавжуд. Бу - таносибнинг яхши намунаси! Ёки:

Хуросон демаким, Шерозу Табриз.

Ки қилмишдур найи қилким шакаррез.

(Алишер Навоий)

Мазкур байтдаги Хуросон, Шероз, Табриз номлари таносиб. Таносиб санъати ҳозирги шоирларимиз шеърлятида ҳам тез-тез учраб туради. Масалан, шоир Усмон Носир "Юрак" шеърда таносиб санъатини усталик билан қўлланган. Мана шеърнинг биргина банди:

Юрак сенсан менинг созим.
Тидимни найга жўр этдинг.
Кўзимга ойни беркитдинг,
Юрак, сенсан ишқибозим.

Бу парчадаги "юрак" ва "соз", "тил" ва "най", "кўз" ва "ой" сўзлари англлатган маънолари билан бир-бирига боғлиқ, мутаносиб.

Алишер Навоий ғазалидан олинган куйидаги байтни таҳлил қилинг:

Эй насими субҳ, аҳволим дилоромимға айт,
Зулфи сунбул, юзи гул, сарви гуландомимға айт.

ТАЖНИС (араб. تاجنيس - ўхшаш бўлмоқ) - турли маъноли сўзлар шаклдошлиги ва ҳамоҳанглиги. Атоуллоҳ Маҳмуд Хусайнийнинг таъкидлашчи, "ани жинос ҳам дерлар. Луғатта бирор нарса била ўхшаш бўлмоқтур, жинос эса ҳамжинс маъносиндадур. Истилоҳта - икки ёки андин ортиқ лафзнинг навъу турлари баён этилган кўринишлардин бир-бирига ўхшамоғидин ибораттур"⁵³.

Адиб ва аллома Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий фикрича, "тажнис ул будурким, шоир байт ичинда икки калима келтирурким, бири-бирининг жинси бўлғай бир важдин"⁵⁴. Тажнис, одатда, нозик сўз ўйинлари орқали юз беради. Тажнис заминини жинсдош сўзлар - омонимлар ташкил қилар экан, бу сўзлар, биринчидан, ёзувда ҳам, талаффузда ҳам бир хил бўлиши, иккинчидан, албатта, турли маъноларни ифодаши ва, учинчидан, миқдор жиҳатидан иккитадан кам бўлмаслиги шарт. Ҳатто, адабиётда шундай поэтик жанрлар борки, унинг заминини, асосан, тажнис санъати ташкил этади. Мисол:

Боғбон қиз боғ аро кўрсатди юз,
Элга берган ваъдаларни қилди юз.
Бир кулимсиб бокди ҳеч ким билмади,
Боғ аро бор эди бир-икки юз.

(Ҳабибий)

Туюқда "юз" сўзи уч марта (уч маънода) ишлатилган: а) биринчи мисрадаги "юз" сўзи - боғбон қиз кўриниш берди; б) иккинчи мисрада "юз" сўзи - қиз эл-юртга берган ваъдасини тўла-тўкис бажарган; в) тўртинчи мисрада "юз" сўзи - боғда одам кўп эди, деган маънони билдиради. Айни чоқда, шеърда қўлланилган "юз" сўзи (омоним) "такрори" нозик сўз ўйинини келтириб чиқарган - ўзига хос

⁵³ Хусайний А. Бадойиъус-санойиъ, 38 -бет.

⁵⁴ Тарозий Ш.А. Фунун-ул -балога, 85-бет.

оҳангдошлик пайдо бўлган.

Мумтоз адабиётимиздан бир мисол:

Мени беҳол айлаган ёр ойдурур.
Ким анинг васли манга ёройдурур.
Гар висоли бўлмаса кетар ёрим,
Ё Хуросон, ё Хито, ё Ройдурур.

(Бобур)

Эътибор килинг-а: "ё ройдурур" сўзи уч марта (шаклий ўзгаришлар ила - шаклдошлик-ла) бошқа-бошқа маъноларда ишлатилган: а) биринчи мисрадаги "ёр ойдурур"- мени мафтун қилган ёр; б) иккинчи мисрадаги "ёройдурур"- менга маъқул бўлган; в) тўртинчи мисрадаги "ё Ройдурур"- Рой ўлкаси маъносини ифода этган. Бундан ташқари, "ё ройдурур" сўзи (омоним сўз сифатида), биринчидан, сўз ўйинини вужудга келтирган, иккинчидан, оҳангдошликни яратган...

Келди санга юз умид била, эй моҳ,
Лекин ёздим юзингни кўрмай юз оҳ.

(Бобур)

Байтдаги "юз" сўзи - тажнис.

Тажнис санъати ранг-баранг кўринишларга эга. Адабиётшунос Б. Саримсоқовнинг айтишича, тажнис санъатининг йигирма икки хили бор. Аммо тажнис санъати таърифи ва тавсифи масаласида олимлар бир хиллиликка эриша олмаганлар. Масалан, Атоуллоҳ Маҳмуд Хусайний "Бадойиъу-с-санойиъ" асарида тажнисларини дастлаб икки тип (лафзий тажнислар ва ғайри лафзий тажнислар)га ажратади, сўнг ҳар бирининг ички кўринишларини қайд этади. Лафзий тажнис "лафзларнинг ўхшашлиғидин ибораттур. Сон, тур ва шакл жиҳаттин ҳамма ҳарфларда ёки аксарида, аларнинг тартиби мувофик бўлмоғи шарт била" (38-бет). Лафзий тажнисларнинг беш тури бор: Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозийнинг "Фунуну-л балоға" асарида тажнислар тилларга (гуруҳларга) ажратилмаган: тажнисотнинг етти навъи мавжудлиги қайд қилинган, холос. Хуллас, олимларимизнинг диққат эътиборини тортган тажнис турлари қуйидагилар:

1. Тажниси томм (мутлақ тажнис). "Аввалғиси тажнис-и томмдур, - деб таъкидлайди А. Хусайний,- ани тажниси тасриҳ ҳам дерлар ва ул турли маънолиғ лафзларнинг талаффуз жиҳатидин тўлиқ мувофиқлиғдин ибораттур. Тўлиқ мувофиқлиғидин мурод улдурким, ҳарфларнинг сони, аларнинг тури, тартибу шакли, харакату сукуноти, ташиду тахфифи ва мадду касри баробар бўлғай..." (Бадойиъу-с-санойиъ", 39-бет).

Мисоллар:

Ё раб ул шаҳду шакар ё лабдурур?
Ё магар шаҳду шакар ё лабдурур?
Жонима пайвоста новак отқали,

Рамза ўқин қошига ёлаб дурур?

(Алишер Навоий)

Лаълидин жонимга ўтлар ё қилур.

Қоши қаддимни жафодин ё қилур.

Мен вафоси ваъдасидин шодмен,

Ул вафо билмонки қилмас ё қилур.

(Алишер Навоий)

Алишер Навоий туюқларидаги остига чизилган сўзлар ("ёлаб дурур", "ё қилур")нинг маъзини чақиб кўринг. Бу сўзларнинг ёзилиши ва талаффузи бир хил бўлса-да, улар турли маъноларни англатади. Ҳар иккала мисолимиздаги остига чизилган сўзлар ("ё лабдурур" ва "ё қилур") бир-бирига тўла мувофик, мос: ҳарфлар сони ҳам, ҳаракоту сукуни ҳам, ҳижола микдори ва сифати ҳам... бир-бирига мувофикдир.

2. Тажнис-и нокис (нуқсонли тажнис). Атоуллоҳ Хусайнийнинг айтишича, "ул лафзларнинг ҳарфлар сони, тури ва тартибида мувофик бўлуб, ҳаракоту сукунот, ташдиду таҳфиф... турлича бўлмоғидин ибораттур ("Бадойиъу-с- санойиъ", 39-40 бетлар). Мисол:

Эйки, софий сохта айши маро аз дурди дард.

Дур бод аз гард-и ту осиб-и давр-и тезгард.

Тажнис-и нокис: дурд-дард, дур-давр. Буларда ҳарф тартиби бир хил, лекин ҳаракати ҳар хил.

Таржимаси:

Эй дард дурд (май қуйқаси)идан меънинг айшимни
софий (майнинг тиниги) қилгин,

Тез айланувчи давр зиёни сенинг

Тегрангдан узоқ бўлсин.

Десангим: "жон сипар қилғил, Атойим!

Турубмен уш мундоқ ўлур, от ойим!

(Атойи)

Она ер вазни тутиб кифтида.

Одамлар қалбини олиб кафтида.

(Б. Бойқобилов)

3. Тажнис-и музаййал. "Ул андин ибораттурким,- деб таъкидлайди Атоуллоҳ Хусайний,- ҳарфлари сон жиҳатидин турлича лафзлар, аларнинг бирида ортикча бўлган ҳарфтин ўзга, ҳар иккисиди мавжуд ҳарфларнинг турида бир-бирига мувофик бўлғай. Аларнинг ул алофзадаги тартибу шакли андоғ бўлғайким, агар ҳарфларнинг сониди ихтилоф бўлмаса, алар орасинда тажнис-и томм ҳосил бўлғай. Бу ихтилоф, аксар фусаҳо назиди, икки шаклдошнинг бирининг ё бошида, ё ўртасида, ёки охирида бир ҳарф ортиғлиғидадур ("Бадойиъу-с-санойи", 41-бет). Мисол:

Кун кўрди оноси бу қаро кун.

Чекти бу қаро кун ичра бир ун.

("Хамса")

4. Тажнис-и мафрук. (ажратилган тажнис). Тажнисланувчи сўзларнинг бири ёзувда ажралиб туради:

Бодасиз бетобман бу кеча ман.

Лаълинг истаб эмди жондин кечаман.

(Муқимий)

Бу дунёдин фарах йўқ тур мени маҳзунга жононсиз.

Жахондин ким десун биллоҳ керакмас манга жон онсиз.

Хуллас, ўзбек шеърининг бадий санъатларга шу қадар бойки, улардан айримларинигина кўздан кечирдик, холос. XV аср шоири ва алломаси Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий "Фунуну-л-балоға" ("Балоғат сирлари") (Т.: Хазина, 1996) асарида юзга яқин бадий санъатларни қайд қилган ва уларнинг ихчам-ихчам талқинини берган (84 саҳифа). Атоуллоҳ Маҳмуд Хусайнийнинг "Бадойиъ-у-с-санойиъ" асарида эса 143та бадий санъат тавсифланган. Бу фактларнинг ўзиёқ шеърининг сермазмунлигини, ранго-ранглигини, латофатию тароватини кўрсатади.

Саволлар ва топшириқлар

1. Бадий санъатлар ва уларнинг таснифи.
2. Лафзий санъатлар ва уларнинг умумий хусусиятлари.
3. Тарсий санъатининг хусусиятлари, турлари.
4. Сажъ санъати ва унинг турлари.
5. Муламмаъ санъати ва унинг кўринишлари.
6. Қайтариш санъати ва унинг асосий хусусиятлари.
7. Қайтариш санъати турларини тавсифланг.
8. Радд ул-акс санъати ва унинг ўзига хос хусусиятлари.
9. Радд ул-матлаъ санъати нима?
10. Радд ул-қофия санъатини тавсифланг.
11. Маънавий санъатлар ва уларнинг асосий хусусиятлари.
12. Ташбиҳ санъати ва унинг хусусиятлари.
13. Ташбиҳ санъати турларини тавсифланг.
14. Ийҳом санъатини тавсифланг.
15. Иштиқоқ санъатини шарҳланг.
16. Тамсил ва таъдил нима?
17. Лугф нима?
18. Тазод ва унинг характерли хусусиятлари.
19. Тадриж санъатини тавсиф қилинг.
20. Ирсолу-л-масал санъати ва унинг турлари.
21. Калом-и жомий ва унинг кўринишлари.
22. Ружў санъати ва унинг белгилари.
23. Тажохулу-л-бориф санъатини тавсифланг.
24. Тансиқ с-сифат қандай белгилар билан изоҳланади?
25. Хусни таълил ва унинг турларини шарҳланг.

26. Илтифот санъатини шарҳланг.
27. Саволу жавоб санъатининг ўзига хослиги.
28. Лаффу нашр санъати хусусиятларини шарҳланг.
29. Талмих санъати ва унинг белгилари.
30. Муаммо ва уни ечиш йўлари.
31. Мувашшаҳ санъати ва унинг аҳамияти.
32. Таърих айтиш санъати ва унинг асосий хусусиятлари.
33. Ҳижрий ва милодий йиллар ҳисобларини қиёсий шарҳланг.
34. Таърих санъати турларини изоҳланг.
35. Чистон санъати тавсифи.
36. Маънавий-лафзий санъатлар ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари.
37. Таносиб санъати шарҳи.
38. Тажнис санъати шарҳи.
39. Тажнис санъати турлари.
40. Тарсиъ, сажъ, муламмаъ, қайтариш, радд ул-акс, радд ул-матла, радд ул-қофия, ташбиҳ, ийҳом, иштиқоқ, лутф, тазод, тадриж, ирсол-ул масал, калом-и жомиъ, ружўъ, тажоҳулу-л-ъориф, тансиқ-с-сифат, ҳусни таълил, илтифот, саволу жавоб, лаффу нашр, талмих, муаммо, мувашшаҳ, таърих, чистон, таносиб, тажнис санъатларига ўзбек шеърятидан биттадан мисол топиб, мустақил иш дафтарингизда шарҳлаб келинг.

Адабиётлар

Зарурий адабиётлар:

1. Ибн Сино, Абу Али. Шеър санъати...~Т.: Адабиёт ва санъат, 1980.
2. Фаробий, Абу Наср. Шеър санъати. -Т.: Адабиёт ва санъат, 1979.
3. Тарозий, Шайх Аҳмад ибн Худойдод. Фунуну-л-балога (сўз боши, иизоҳлар билан нашрга тайёрловчи проф. А. Ҳайитметов). -Т.: Ҳазина, 1996.
4. Хусайний, Атоллоҳ, Бадойиъу-с-санойиъ (изоҳ ва иловалар билан нашрга тайёрловчи академик А.Рустамов) -Т.: Адабиёт ва санъат, 1981. -б. 34-274.
5. Шайхзода, Мақсуд, Алишер Навоий лирикасининг баъзи бир поэтик усуллари ҳақида. Ўстоднинг ижодхонасида. Классик шеърятимизнинг поэтикаси ҳақида. Поэтика - башарият орзулари хизматида. Тазод. //Асарлар (олти томлик). -Т.: Адабиёт ва санъат, 1972. -4 -т. -б. 195-294.
6. Алиев С. Мумтоз адабиётда бадий санъатлар. -Бухоро: 1994.
7. Раҳмонов В. Шеър санъатлари. Ленинобод: 1972.
8. Ҳожиаҳмедов А. Шеър санъатлар ва мумтоз қофия. -Т.: Шарқ, 1998.
9. Бобоев Т. Шеър илми таълими. -Т.: Ўқитувчи, 1996. -б. 235-270, 309-311.
10. Фитрат А. Адабиёт қоидалари. -Т.: Ўқитувчи, 1995. -б. 70-81.
11. Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадийият малоҳат. -Т.: Шарқ, 1999, -б. 9-110.

Қўшимча адабиётлар:

1. Рустамов А. Навоийнинг бадий маҳорати. -Т.: Адабиёт ва санъат, 1979.
2. Исҳоқов Ё. Алишер Навоийнинг илк лирикаси. -Т.: Фан, 1965.
3. Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. -Т.: Фан, 1983.
4. Исҳоқов Ё. Ийҳом. //Ўзбек тили ва адабиёти, 1970, №1.
5. Исҳоқов Ё. Талмеҳ. //Ўзбек тили ва адабиёти, 1970, №3.
6. Исҳоқов Ё. Тажохулу-л-ъориф.//Ўзбек тили ва адабиёти, 1970, №3.
7. Исҳоқов Ё. Ташбеҳ. //Ўзбек тили ва адабиёти, 1970, №4.
8. Исҳоқов Ё. Тазод. //Ўзбек тили ва адабиёти, 1970, №5
9. Исҳоқов Ё. Таносиб. //Ўзбек тили ва адабиёти, 1970, №6.
10. Исҳоқов Ё. Ружўб. Ҳусни таълил. //Ўзбек тили ва адабиёти, 1971, №1.
11. Саримсоқов Б. Сажъ. //Ўзбек тили ва адабиёти, 1971, №2.

12. Саримсоқов Б. Сажъ ва қофия. //Ўзбек тили ва адабиёти, 1972, №1.
13. Исҳоқов Ё. Ирсоли масал. //Ўзбек тили ва адабиёти, 1971, №4.
14. Исҳоқов Ё. Тарсе. //Ўзбек тили ва адабиёти, 1971, №4.
15. Саримсоқов Б. Тажнис. // Ўзбек тили ва адабиёти, 1971, №5
16. Исҳоқов Ё. Қайтариш санъати. //Ўзбек тили ва адабиёти, 1972, №2.
17. Асадуллаев С., Оқилов М. Таърих айтиш санъати. //Ўзбек тили ва адабиёти, 1972, №3.
18. Исҳоқов Ё. Иштиқоқ. //Ўзбек тили ва адабиёти, 1972, №4.
19. Исҳоқов Ё. Радд ул-матлаъ. Радд ул-қофия. Тансиқ ус-сифот. //Ўзбек тили ва адабиёти, 1973, №1.
20. Мелиев С. Шеърий сўз ва эстетик таъсир. //Ўзбек тили ва адабиёти, 1982, №2.
21. Сабриддинов А. Ойбек шеърларида истиора ва образ. //Ўзбек тили ва адабиёти, 1989, №5.
22. Ҳожиаҳмедов А. Шеърий санъат ва мумтоз қофия. -Т.: Шарқ, 1998. -б. 9-115.
23. Ҳожиаҳмедов А. Шеър санъатларини биласизми? -Т.: Шарқ, 1999. -б. 3-25.

ПОЭТИК СИНТАКСИС

Синтаксис...

Маълумки, тилшуносликда синтаксис гап қурилиши, гапда сўзларнинг тартиби ҳақида баҳс юритса, поэтик (шеърый нутқда) синтаксис эса шеър мисралари, байтлари ва бандларидаги жумла қурилиши ва уларда гап бўлақларининг тартиби ҳақида фикр юритиш билан шуғулланади. Шеърый нутқда, хусусан, шеърый жумла қуриш, сўз танлаш ва уларни гап қурилишида моҳирона ишлатиш масаласи муҳим аҳамият касб этади. Поэзияда жумла қурилиши, энг аввало, ғоятда ихчам ва сиқиклиги, сермаънолиги билан тавсифланади. Бу эса шеърда сўзларнинг грамматик жиҳатдан бошаниши, тилнинг синтактик нормалари каби қатор масалалар билан алоқадордир.

Шеърый нутқ синтаксиси асар тилига образлилик, таъсирчанлик, жозибadorлик бахш этади. Л.И.Тимофеев айтганидек, синтаксис, худди лексика сингари, шоир томонидан нутқни индивидуаллаштириш ва типиклаштириш учун фойдаланилади. Таъкидлаш керакки, ҳар бир санъаткор асари поэтик синтаксисининг ўзига хос хусусиятлари бўлади. Чунки, шоирнинг ижодий индивидуаллиги унинг асарлари поэтикасида чуқур из қолдиради. Масалага шу нуқтаи назардан қараганда Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Муқимий, Фурқат, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Чўлпон, Фитрат, Усмон Носир, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Уйғун, Ойбек, Миртемир, М. Шайхзода, Зулфия, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов каби шоирлар асарларининг поэтик синтаксиси ўзига хослиги билан бир-бирларидан ажралиб туради.

Хуллас, поэтик синтаксиснинг вазифаси бадий асардаги ранг-баранг нутқий қурилишлар ва образли тил воситалари, жумла тузиш усулларини тадқиқ этишдан иборатдир.

1. ИНТОНАЦИЯ

Интонация (лат. *intonere* - баланд товуш билан талаффуз қилиш, ўқиш) - товушнинг баланд ва паст оҳанги, гапириш манераси, сўзларни талаффуз этиш усулларидир. Интонация поэтик фикрни тингловчига жозибали тарзда етиб боришига хизмат қилади. Бадий асарда интонация жуда муҳим аҳамият касб этади. Ҳар бир асарнинг ўзига хос интонацияси бўлади. Нутқнинг ўзига хос синтактик тузилиши, сўзларнинг гапдаги ўрни, улардан айримларини пауза билан, секин ёки тез талаффуз этилиши турли хилдаги интонацияни пайдо қилади. Санъат асарининг интонацион бир бутунлиги унда олинган мавзу, ғоя ва образлар тизими талабларига бутунлай мос бўлади. Ҳар бир сўз, интонация, мазмун билан узвий боғлиқ.

Шеърый сўз матидаги ўрнига қараб хитоб, киноя, шама, гина

уйкалаш, таажжуб, шодланиш, мурожаат, гурур, ундов, газаб сингари маъноларни англатади. Интонация жонли нутқимизда қанчалик ранг-баранг бўлса, поэтик нутқда ҳам шунчалик ранг-барангдир.

Шеърятда интонациянинг характери, биринчи навбатда, лирик қаҳрамоннинг ҳис-туйғулари, руҳий кечинмалари белгилаб беради. Бошқача қилиб айтганда, интонация лирик қаҳрамон характери очувчи энг муҳим воситадир.

Шеър интонацияси, одатда, банд ва байтлардаги мисраларнинг, жумлаларнинг қурилиши билан боғлиқ бўлади. Шу сабабли, шеърдаги жумла, гап қурилиши шунчаки синтактик ҳодиса эмас, балки ритмик-синтактик ҳодиса ҳисобланади.

Шеър интонацияси интонацион даврлар (икки нукта ўртасидаги мустақил ва тугал жумла) ва улар таркибига кирувчи интонацион бўлақлар (интонацион давр ичидаги интонация жиҳатдан мустақил бўлмаган ва икки пауза ўртасида келган нутқ бирлиги) билан изоҳланади. Масалан:

Ҳаёлимда бўлдинг узун кун,
Сени излаб қирғоққа бордим./
Оч тўлқинлар пишқирган тунда,
Тоғиб бер, деб ойга ёлвордим./

(Ҳамид Олимжон)

Бу бандда икки интонацион давр ва беш интонацион бўлақ бор. Интонацион давр ҳар бир байтдан ташкил топади. Бироқ ҳамиша ҳам ҳар бир байт бир интонацион даврни ташкил қила бермайди. Интонацион давр баъзан бир банддан, ҳатто бир неча банддан ҳам иборат бўлиши мумкин.

Ҳушдорчи, қуйидаги банд бир интонацион даврни ташкил этади:

Розимасман бир ёш томса кўзимдан,
Розимасман сал ранг кетса юзимдан,
Йўл ошсам-у, сал яшашдан адашсам,
Розимасман унда тамом ўзимдан.

(Ҳамид Олимжон)

Интонациянинг ранг-баранглиги асар тилига таъсирчанлик бахш этишини англаш учун қуйидаги шеърини парчаларни қислаб ўқиб кўрайлик:

Шодлик йўлга бошлади мени,
Бахтиёрлик бўлди одатим.
Шоир бўлиб шодлик ва бахтни
Қуйламаклик зўр саодатим.

(Ҳамид Олимжон)

Сенга мафтун бўлиб, севиб қолганим,
Ишқинг оловида ўртанганим рост.
Сенинг ёдинг билан нафас олганим,
Исминг тақрорлашга ўртанганим рост.

(Зулфия)

Ҳар лаҳза замонлар умридек узун,
 Асрлар тақдири лаҳзаларда ҳал
 Умрдан ўтажак ҳар лаҳза учун
 Қудратли қўл билан қўййлик ҳайкал.

(Ғафур Ғулом)

Қуримасдан дорга ёйган қуйлагим,
 Ёзмай шимарилди нозик билагим,
 Вафосиз ёр экан қонимни тўқди,
 Шулар эрдими дўстлар, севгаган тилагим!

(Ҳамза)

Бу парчалар турли интонация билан ўқилади: биринчи мисол фахр, ифтихор; иккинчиси нозик лирик ҳиссиёт; учинчиси кўтаринки романтик ҳис; тўртинчиси алоҳида мунг билан ўқилишини тақозо этади. Демак, ҳар бир поэтик асар ўзига хос интонацияга эга бўлар экан. Шуни ҳам айтиш керакки, ҳар бир асар интонациясининг ўзи ҳам воқеа ривожи, вазият ўзгариши, қаҳрамон ҳиссиёти тақозосига кўра камалакдек тобланиб туриши табиийдир. Масалан "Зайнаб ва Омон" поэмасидаги айрим бандлар чуқур лирик ҳиссиёт билан ўқилса, бошқа бандлар алоҳида мунг билан, яна бошқа бир ўринлар газаб ҳис-туйғулари билан ўқилади. Умуман, интонация мазмуннинг жозибасини очиб беради, унинг ритми ва мусиқийлигини раво қилади, бадиий тилга таъсирчанлик бағишлайди.

Интонация ўз-ўзидан пайдо бўлмайди, балки уни, асосан, пауза, урғу ва нутқ суръати вужудга келтиради.

ПАУЗА (юн. pausis - тўхташ, тиниш) - шеъринг нутқда катта роль ўйнайди. У аксар мисралар орасидаги туроқларнинг охирига тушади, айрим сўз ёки сўз бирикмаларини бўрттиради, уларнинг маъно ва аҳамиятини таъкидлайди, шеъринг нутққа ҳис-ҳаяжон бағишлайди. Айниқса, шеърдаги байт ёки бандлар шеърининг тугалланган бир бўлаги сифатида доимо пауза билан бир-бирдан ажралади.

Шеър ритмини тартибли жойлашган нутқ бўлақларининг қонуний такрорланишсиз яратиб бўлмайди, поэтик нутқдаги бу бўлақларни эса паузасиз тасаввур қилиш қийин. Масалан, Зулфиянинг "Ҳижрон кунларида" шеърининг бир бандни олиб курайлик:

На гўзал ⁶тунларки, / севгили ⁵ тунлар, - 6+5=11

Узун қиш ⁶ тунлари / ўзинг ⁵ тушимда. - 6+5=11

Қора кўз ⁶ларингнинг / дилбар ⁵нигоҳи - 6+5=11

Кун бўйи ⁶ яшайди / ақлу ҳуш ⁵имда. - 6+5=11

Бу тўртлик 6+5 вазнида. Бунда фақат иккичи туроқ охиридагина эмас, балки биринчи туроқдан кейин ҳам пауза пайдо бўлади. Бу - ритмик пауза.

Ритмик пауза шеър ритмининг бир босқичини билдириб келади, аммо у мисралар охиридаги паузалардан анча қисқадир. Мисра

охиридаги пауза чўзикрокдир. Шу сабабли кичик турокдан сўнг келувчи паузани кичик ритмик пауза, мисра охирида келувчи паузани катта ритмик пауза деб аташ мумкин. Пауза шеър охирини ташкил этишда муҳим роль ўйнайди. Зотан, бўлинишда жуда оддий кўринган ҳар бир товуш, ҳар бир сўз фақат интонация билан ўқилгандагина тўла мазмунни ифода қилади.

УРҒУ - сўздаги бўгин ёки гапдаги сўзларни овозни кучайтириш, товушни баланд қилиш йўли билан ажратиш, бўрттириш ва таъкидлаб ўқишдир. Урғу шеърдаги сўзларнинг аҳамиятига кўра ажратиш ва бўрттириш кўрсатишга, шеърнинг вазни ва охирини кўрсатишга хизмат қилади. Масалан, Зулфиянинг "Уни Фарҳод дер эдилар" манзумасидан олинган қуйидаги мисраларда урғу мисрадаги сўзларнинг маъно ва интонация жиҳатдан бўладиган мустақиллигини бўрттиради:

Дарёлардан, /боғлардан/ ўтдим,
Саҳролардан, /тоғлардан/ ўтдим./

Бу мисраларнинг ҳар бирида учтадан сўз бор. Биринчи мисрадаги ҳар бир сўз ўз ўрнида, бўгин сони ва урғусининг жойи жиҳатидан иккинчи мисрадаги "ўз шеъриги"га тенгдир. Бу ҳол шеърдаги мусиқийликка таъсир кўрсатади. Шу тарикқа сўзнинг ҳар бирида урғунинг бир ўринда келиши оҳангнинг салмоғида муайян

кучни вужудга келтиради: ҳар бир сўзнинг ўзи алоҳида бир ритмик бўлак даражасига кўтарилади. Аммо урғу сўз охирида келмаслиги ҳам мумкин.

2. ПОЭТИК ФИГУРАЛАР

Шеъринг нутқ синтаксисининг энг муҳим соҳаси - поэтик фигуралардир.

Маълумки, бадий асар тилининг ифодалилиги ва таъсирчанлигига фақат сўз танлаш билангина эришиб бўлмайди, танланган сўзларни моҳирона бириктириш ҳам талаб қилинади. Умуман айтганда, алоҳида ажратилган сўз бўлмайди, улар ҳаминча бир-бири билан бириктирилади. Сўзнинг моҳияти фақат бошқа сўз билан бириккан тақдирда, жумла констукциясидагина англашилади. Бадий нутқда муайян сўз бошқа сўзлар билан фақат маъно жиҳатидангина эмас, тасвирийлик жиҳатидан ҳам бирикади, ўзаро боғланади. Ҳатто, жумладаги сўзлар ўрнининг алмашинуви, урғу ва интонациянинг ўзгариши, нутқ суръатининг тезлашиши ёки секинлашиши, суроқ ва ундов шакллариининг киритилиши бадий нутқ руҳини ўзгартириб туради. Бадий адабиётда сўзнинг маъноси ва ифодавийлигини кучайтириш мақсадида қилинган шаклий-услубий ўзгаришлар - нутқ обороти илмда фигура (лот. figura - образ, тарз)лар деб юритилади.

Поэтик фигуралар, худди кўчимлардек, бадий нутқни

белгиловчи воситалар эмас, у аслида инсон руҳиятининг ўзига хослиги ва жонли тил табиатидан табиий равишда келиб чиқадиган ходисалардир. Одам ҳаяжонланган, қувончларга тўлган, хафа бўлган ёки нафратланган пайтларда унинг нутқи одатдагидан ўзгаради: нутқ осойишта эпик руҳини йўқотади, гап қурилиши бошқача тус олади - жумлалар қисқа-қисқа бўлади, баъзи сўзлар тушиб қолади, баъзи сўзлар эса такрорланади. Ҳатто, баъзан алоҳида сўзларгина эмас, бутун-бутун жумлалар ҳам такрорланиб келади. Жонли тилдаги бундай ўзига хос хусусиятлар бадий нутқда ўз ифодасини топади. Шоир қаҳрамонларининг руҳий ҳолатини ҳаққоний ифодалашга интилар экан, даставвал, нутқ оқимиға, жумла тузилишиға, сўз танлаш ва уларни гапда жой-жойиға кўйиб ишлатиш масаласиға жиддий эътибор беради.

Фигуралар, биринчи навбатда, персонажларнинг ҳистуйғуларини, кайфиятини ифодалашға қаратилган бўлади. Одатда, кўчимлар ёрдамида предметлар ва воқеа-ҳодисаларнинг табиати (ўзига хос хислатлари, сифат белгилари) очилади. Фигуралар алоҳида сўзларнинг маъносини, аҳамиятини ўзгартирмайди, аксинча у инсон ҳиссиётиға асосланиб бадий нутқ қурилишиға таъсир ўтказади.

Кўчим ва фигуралар поэтик тил воситалари сифатида бир-бириға яқин, ҳатто уларнинг вазифалари ҳам кўп ҳолларда бир-бириға мос тушади, бироқ кўчим ва фигуралар айнан бир нарса эмас: улар тилининг турли хусусиятларига асосландилар ва турли йўллар билан нутққа бадийлик, оригиналлик ва таъсирчанлик бахш этадилар. Кўчимлар, даставвал, сўзнинг маъно бойлигини очишға хизмат қилса, фигуралар, биринчи навбатда, сўзни ранг-баранг жумла оборотиға киритиш йўли билан унинг таъсир кучини оширади.

Поэтик фигуралар ранг-баранг кўринишларға эға. Поэтик фигураларни, одатда, қуйидагича тасниф қилиб ўрганиш мумкин:

а) КУЧАЙТИРУВ ФИГУРАЛАРИ

Кучайтирув фигуралари тасвир объекти маъносини, қаҳрамон ҳиссиётини кучайтириш, бўрттириш, нутқий ўзгаришларни ифодаловчи тасвир усуллариدير. Фигураларнинг бу гуруҳиға градация, риторик суроқ, мурожаат, хитоб ва бадий такрорлар мансубдир.

ГРАДАЦИЯ (лот. gradatio - зинапоя) - тасвир объекти(маъноси)нинг мисрадан мисраға (сўздан сўзға) ўтган сари кучайиб боришини ифодаловчи сўзлар (ўзига хос гап тузилиши). Градация эркин шеърда, оқ шеърда, сочма шеърда кўпроқ учрайди. Градация бўлиб келган сўзлар шеър тўқимасидан кўлинча зинапоя тартибда жой олади. Градация икки кўринишға эға:

а) **КЛИМАКС**- тасвир объектининг маъноси ёхуд эҳтирослар оқимининг мисрадан мисраға, сўздан сўзға ўтган сари кучайиб, зўрайиб бориши.

Мисол:

Чўчима жигарим,
Ўз уйингдасан.
Бу ерда
на ғурбат,
на офат,
на ғам.

Бунда бор:
ҳарорат,
муҳаббат,
шафқат.

Ва меҳнат нонини кўрамиз баҳам,
Сен етим эмассан
Ухла жигарим.

(Ғафур Ғулом)

Бу шеърӣй парчада тасвир объекти(вазият, муҳит)нинг икки қирраси (салбий ва ижобий) мисрадан мисрага (сўздан сўзга) ўтган сари чуқурроқ очила борган ва интонация жиҳатидан юксакликка кўтарилиб борувчи оҳанг вужудга келган (**климакс**). Учинчи мисрада "ғурбат", "офат", "ғам" маънодош сўзларнинг кетма-кет ишлатилиши инкорни ифодаловчи "на" сўзининг бу сўзлар олдидан такрорланиши муҳитнинг бир хислатини (салбийликни инкор этиш орқали) пешма-пеш очган бўлса, тўртинчи мисрада "ҳарорат", "муҳаббат", "шафқат" ва "меҳнат нони" сўзларининг зинапоя тарзда шоҳида-алоҳида мисраларда кетма-кет келиши-муҳитнинг иккинчи хислати (ижобийлик)ни пешма-пеш чуқурроқ оча борган. Шунга монанд интонация ҳам поғонама-поғона кўтарилаверади. Шу тарика, шоир, биринчидан, тасвир объектини борган сари чуқурроқ очишга, чирик қаҳрамоннинг ҳис-туйғуларини чуқурроқ ифодалашга муваффақ бўлган. Бу-мумтоз градация!

б) **АНТИКЛИМАКС** - мисрадан мисрага, сўздан-сўзга ўтган сари тасвир объекти (маъноси) ёхуд эҳтирослар оқимининг сусайиб бориши. Мисол: шоир Эркин Воҳидов "Асаблар" шеърисида қўллаган градация санъатининг кўринишини антиклимакс деб белгилаш мумкин:

- Асаблар,
Асаблар
Асаблар...
Сабабсиз сочилган ғазаблар.
Гуноҳсиз чекилган азоблар.
Кўз ёшлар...
Барига сабаблар
Асаблар, асаблар, асаблар.

Шоир Ҳамид Олимжоннинг "Маҳорат" шеърисида ҳам градация

усули моҳирона қўлланилган. Мисол:

Жазо отрядининг тавонларидан
Бизнинг пешонанинг қонлари томган...
Ҳеч қуёш кўрмаган бизнинг орқамиз,
Яна биз фақир, кўмаксиз,

якка.

Тирикчилик,

бола,

оила,

Куни қолган фақат кўсакка!..

Баъзан бир шеърда климакс ва антиклимакс бир уринда кетма-кет келиши ҳам мумкин.

РИТОРИК СЎРОҚ, РИТОРИК МУРОЖААТ ВА РИТОРИК

ХИТОБ - синтактик конструкциялари ҳайратланиш, завқ-шавқ, кўвонч, шубҳа, ғазаб каби ҳис-туйғуларни ифодалайди. Бундай синтактик конструкциялар, одатда, бадиий нутққа лирик бўёқ беради, унинг таъсирчанлигини оширади.

Шоир асарда тавсирланаётган у ёки бу муаммога, у ёки бу воқеага ўқувчи диққатини торттиш мақсадида риторик (юн. rhetor - оратор, нотик) сўрокдан фойдаланади. Риторик сўрок орқали тингловчидан жавоб кутилмайди. Риторик сўрокнинг кўринишлари ҳар хил: шоирнинг ўз қаҳрамонига ёки китобхонига сўроғи, персонажнинг шоирга ёки китобхонга саволи...

Шоир Абдурауф Фитратнинг "Миррих юлдўзига" шеърдан олинган қуйидаги банд риторик сўрокнинг ажойиб намунаси бўла олади:

Борми сенда бизим каби инсонлар,
Икки юзли-ишбузарлар, шайтонлар?
Ўртоқ қонин қонмай ичган зулуклар,
Қардош этин тўймай еган қоплонлар?

Тасвир жараёнида шоир кўпинча ўқувчи, персонаж, предмет, воқеа-ҳодисаларга муурожаат қилади. Бундай муурожаат улардан жавоб олишни кўзда тутмайди, аксинча, шу объектга эътиборни кучайтиради ва китобхонда бирор муносабат уйғотади. Мисол:

Рангнинг тупроққа ўхшар,
Сен ўхшайсан кигизга,
Бормасдим сени кийиб,
Ёрим бўлажак қизга.

(Ҳамид Олимжон)

Бу бандда шоир шинелга муурожаат қилиш орқали ўқувчининг эътиборини шунга қаратади.

Риторик хитоб ҳам поэтик синтаксисда муҳим роль ўйнайди. Масалан:

Юрса агар томирда қонинг,
Азиз бўлса бир парча нонинг.
Керак бўлса номус, виждонинг,
Бўлсанг йигит, бўлсанг ҳамки чол:
Қўлингта қурол

ол!

(Ҳамид Олимжон)

БАДИИЙ ТАКРОРЛАР

Одатда адабий асар тилида ҳар бир сўз, товуш, сўз бирикмалари, гап ва гап бўлаклари ўз ўрнида ва метёрида келади. Агар товуш, сўз, сўз бирикмаси, гап ёхуд гап бўлаклари адабий асар тилида, хусусан, поэтик нутқда бемақсад такрорланса, бу салбий ҳодиса - бадиийликка ҳилоф иш ҳисобланади. Поэтикада бунга сира йўл қўйиб бўлмайди. Аммо такрор, биринчидан, асар қурилмасидан мустаҳкам жой олган бўлса, иккинчидан, муайян эстетик-ғоявий мақсадга хизмат қилдирилган бўлса, у бадиий тасвир воситасига айланади - бадиий такрор сифатида ўрганилади.

Дарҳақиқат, ўзбек шеър тузилиши (бармоқ ва аруз шеър тизимлари) мезонларини белгилашда ва, хусусан, поэтик нутқда бадиий такрорлар катта роль ўйнайди. Умуман айтганда, поэтик ғояни ўқида ифодаловчи товуш, сўз, сўз бирикмаси: мисра, байт, банднинг шеър қурилмасидан муайян қонуният асосидаги такроридан тузилган фонетик, лексик, морфологик, синтактик нутқ обороти бадиий такрорлар деб юритилади. Бадиий такрорлар поэтик нутқнинг ифодавийлигини оширади. Бадиий такрорларсиз шеър мусиқийлигини, ритмини, вазнини, бандини ва қофия санъатини тасаввур қилиб бўлмайди. Бадиий такрорлар ўқувчи қалбига кучли ҳиссий таъсир қилади. Такрорлар, шубҳасиз, поэтик тилнинг образли тасвир воситалари ва шеър тузилиши унсурлари билан узвий бирликдагина ўз наффасини ўтай олади.

Бадиий такрорлар ранг-баранг кўринишларга эга. Бадиий такрорларни ўрганишда қуйидаги таснифга амал қилиш мумкин:

- а) **Фонетик такрорлар**: аллитерация, ассонанс, консонанс ва бошқалар;
- б) **Лексик такрорлар**: асиндетон, полисиндетон, радиф, анофра, қожиб;
- в) **Морфологик такрорлар**: сўз-ўзак такрори, аффикс такрори, қайтариш санъати, сўз туркумлари такрори, сўз бирикмаси такрори, бирду акс, мусалсал, учма-уч улаш (симплюка) ва бошқалар;
- г) **Синтактик такрорлар**: параллелизм, мисра такрори, байт-банд такрори (ҳалқа, нақарот, мусавият тарафайн, тавтология, плеонизм ва бошқалар...

ТАКРИП (араб, تکرير - такрор) - муайян мақсадда асар матнида икки ёхуд маънони такрорлаш санъати. Бу санъат баъзи манбаларда

"такрор", "тардид", "тасдир" деб юритилган. Шеършунос алломи Атоуллоҳ Маҳмуд Хусайний "Бадойиъу-с-санойиъ" асарида мазкур санъатни "такрир" деб атаган. Олимнинг фикрича, ул "маънонинг такрори, яъни ани (маънони-Т.Б.) муқаррару муҳаққақ қилмоқ янгли нукта учун лафзни такрорламақтин ибораттур.

...маъно тақрири шубҳани инкор қилмоқ ўрнида, .. таъзим, яъни бир нимани улуғламоқ ўрнида, таҳдидни таъкидламоқ.., истиъзоб яъни такрорланган ниманинг зикридин роҳатланмоғу лаззатланмоғу янглиғ.., калом давом этиб турганда эслаб турмоқ киби... маъноларда юз беради".

Маънавий тақрирларнинг ғоятда муҳим аломати шундаки одатда, шеърнинг илк байтида тезис сифатида берилган поэтик маъно унинг кейинги мисраларида далилланади. Чунончи, шоир Ғафур Ғулом "Сен етим эмассан" шеърида даставвал:

Сен етим эмассан,

Тинчлан, жигарим.

байтини беради-да (бу поэтик фикр-тезис), дарҳол уни далиллашга киришиб кетади. Ахир, шоир урушда ота-онасидан, уй-жойидан ажраб қолган - том маънодаги етимлар-норасида гўдаклар ҳақида фикр юритмоқда-да! Хўш, нега бу гўдакларни етим деб бўлмади? Мана шоирнинг далили:

Қуёшдай меҳрибон

Ватанинг - онанг,

Заминдай вазмину

Меҳнаткаш, мушфик,

Истаган нарсангни тайёрлагувчи

Халқ бор-отанг бор.

Демак, она-ота барҳаёт: Ватан-она, халқ-ота! Фавқулодда кучли мантиқ! Шу сабабли бу болаларни етим деб бўлмади! Бунинг устига, кейинги мисрадаги "ўз уйингдасан" жумласи ҳам тиркалаб далиллаш мустаҳкамланган. Сирасини айтганда, шеърнинг бугунги тўқимаси тезисда қўйилган ("Сен етим эмассан") поэтик ғояни далиллаш асосига қурилган. Бу ўринда шоир Ғафур Ғулом мумтоз шеъриятимизда кенг қўлланилган тақрир санъатини эркин шеър табиатига мослаштириб ривожлантирган. Мана замонавий тақрир санъати! Бу санъат ҳозирги шеъриятимизда муваффақият билан қўлланилмоқда.

Ҳозирги ўзбек шеъриятида эркин ва қатъий тизимли такрорлар кенг қўлланилмоқда. Масалан,

Кўм-кўк.

Кўм-кўк.

Кўм-кўк...

Кўклам қуёшидан кўкарган қирлар,

Пўлат ягинларни

(Ҳамид Олимжон)

Бу парчада "кўм-кўк" сўзи биринчи мисранинг ўзида айнан уч марта, учинчи мисрада бир марта такрорланган. Бундан кейинги бандда эса бешинчи мисрада шу сўз бир марта қайтарилган, холос. Демак, "кўм-кўк" сўзи эркин ҳолда такрорланган. Бу сўз шоирга Фарғона водийсининг гуллаб яшнаган, кўм-кўк водий эканлигини бўрттириб ифодалашга имкон берган, бадий таъкид сифатида шеър тилининг образли ва эмоционал тус олишига кўмаклашган.

Эркин бадий такрорларнинг гўзал намунаси сифатида шоир Абдулла Ориповнинг "Икар" шеърига бир назар ташлайлик.

"Икар" шеъри ун бешта тўртликдан таркиб топган. Шеърда "Икар" - бадий такрор воситаси - у асарда ун олти марта такрорланган. Хўш, "Икар" сўзи (номи) қандай тартибда такрорланган? "Икар" сўзи биринчи бандда бир марта, иккинчи бандда икки марта, учинчи бандда икки марта, тўққизинчи бандда бир марта, унинчи бандда бир марта, (ўн биринчи, ўн иккинчи ва ўн учинчи байтда "Икар" сўзи йўқ), ўн тўртинчи ва ўн бешинчи бандда бир мартадан такрорланган. Шунингдек, "Икар" сўзининг шеър қурилмасида жойлашиш тартибида ҳам бир хиллилик йўқ: 1, 4, 5, 7, 14, 15 - бандларда мисра бошида; 2, 3, 6, 8, 9, 10 бандларда мисра ичида; 2-банддагина мисра бошида ва ичида келган-у, 11, 12, 13 - бандларда эса "Икар" сўзи такрорланган эмас. Демак, шеър тўқимасида "Икар" сўзи қатъий тизим асосида эмас, эркин равишда такрорланган:

Фазога илк бора қанот қоққанни
Икар деб атамиш хаёлан инсон.
Ўзини беаёв ўтда ёққонни
Унутмай юради абадий жаҳон.
Икар битта эмас, йўқ битта эмас,
Саноғи юлдузлар мисоли катта.
Кимки илк савобга из очдими, бас,
Шу йўлнинг Икари бўлгай, албатта.
Яроғим йўқ дея илк бора қўлин
Саломга чўзган ҳам Икар аталгай.
Тарк эгиб ғордаги асрий манзилин
Илк чайла тузган ҳам Икар аталгай...

Хуллас, Абдулла Орипов шеърда бадий такрор санъатини кўллаб, йўлбошловчи, ташаббускор, фидойи инсон образини Икар тимсолида моҳирона умумлаштира олган. Шу тариқа, Икар- инсон орзу-умидлари тимсоли бўлиб қолган.

К. Симоновнинг "Мени кутгил" шеърида эса "Мени кутгил ва мени қайтарман" мисраси қатъий тизим асосида такрорланиб келади, яъни бу шеър уч қисмдан иборат бўлиб, ҳар бир қисми ўн икки

мисрадан таркиб топган ва ҳар бир қисм "Мени кутгил ва мен қайтарман" мисраси билан бошланади (рефрен).

АНАФОРА (юн. anaphora - юқорига чиқиш) - қатъий тизимли такрорлардан бири. Шеър ёки банддаги мисра (гап)ларнинг бошидаги сўз ёки сўз бирикмасининг бошқа мисраларнинг бошида айнан такрорланиб келиши анафора деб юритилади. Масалан:

На кўкнинг фонари ўчмасдан,
На юлдуз сайр этиб, кўчмасдан,
На уфқ урамай ёкут -зар,
На булут силкитмай олтин пар,
Тонг кулмасдан бурун турарди.

(Уйғун)

Шеърый парчадаги тагига чизилган сўзлар қатъий тизим асосида (мисраларнинг бошида ва айнан) такрорланиб келмоқда. Шу сабабли "на" сўз такрори анафора вазифасини ўтамоқда.

Шоир Чўлпон "Пўртана" шеърисида "пўртана" сўзини анафора сифатида қўллаб тасвир объектини таъкидлаб кўрсатади:

Пўртана кўзгалди, пўртана юрди
Пўртана ўзини кирғоққа урди.
Пўртана олдида бир кема кўрди:
Ичи зич одам... ўйнатди, сурди.

Шунингдек, шоир Ҳамид Олимжон "Ўзбекистон" шеърисида "бунда" сўзини анафора қилиб олар экан, шу восита билан сеvimли ўлкамиз Ўзбекистонга китобхонлар диққатини қайта-қайта тортади (бадий таъкид) ва ҳар сафар гўзал диёримиз хислатларининг у ёхуд бу қиррасини кашф этади, интонациянинг ўта жўшқинлигига эришади:

Бунда булбул китоб ўқийди,
Бунда куртлар ипак тўқийди,
Бунда ари келтиради бол,
Бунда кушлар топади иқбол.
Бунда қорнинг тағларида қиш,
Баҳор учун сўйлайди олқиш.

Шеърда "Шунинг учун", "Шундай ўлка", "Омон бўлсин" анафоралари ҳам жуда ўринли қўлланилган. Умуман, айтганда, шоир Ҳамид Олимжон анафора санъатида катта маҳорат кўрсата олган устоздир!

Ўзбек мумтоз шеърисиде ҳам анафора санъати ишлатилган. Масалан, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг қуйидаги ғазалида анафора санъати ишлатилган:

Кайси бир озорин айтай жонима ағёрнинг,
Кайси бир оғритқонин кўнглумни дей дилдорнинг,
Кайси бир бераҳмлигини толии гумроҳнинг,
Кайси бир кажравлигини чархи кажрафторнинг

Қайси хасрат бирла армонин вафосиз васлнинг

Қайси меҳнат бирла ранжин фурқати хунхорнинг.

Анафора санъати шеърий нутқдагина эмас, насрий нутқда ҳам ишлатилаверади.

УЧМА-УЧ УЛАШ (стик ёки симплока) - бадий такрорларнинг бир тури. Бир жумла ёхуд бир мисра охиридаги сўз ёки сўз бирикмаси бошқа жумла ёки мисранинг бош қисмида такрорланиб келиши -учма-уч улаш ёки симплока деб юритилади. Масалан, шоир Гафур Ғуломнинг "Тўй" балладасидан олинган қуйидаги мисраларда шу усул муваффақиятли қўлланилган:

Ўртоқ қизлар ташвишидан ҳаттоки, малол-

Малол севги юklarини кўтармас сира...

Демак, биринчи мисранинг охирида келган "малол" сўзи иккинчи мисранинг бошида айнан такрорланиб, ҳар иккала мисра бир-бирига боғланган.

Шоир Абдулла Орипов "Қозоғистон" шеърида улаш усулини шундай қўллайди:

Тиниқ чашмалар бор ҳаддан зиёда,

Мавийдир Балхашнинг суви ҳам бироқ.

Бироқ қозоқ халқин қалби дунёда

Барча чашмалардан кўра тиниқроқ.

"Бироқ" сўзи, биринчидан, иккинчи мисра билан учинчи мисрани улаяпти - композиция жиҳатидан бир бутунлик ҳосил қилинапти ва, иккинчидан, қозоқ халқи қалбининг бениҳоя мусаффолигини таъкидлаб-бўрттириб кўрсатишга хизмат қиляпти.

Бадий нутқда сўз ёки сўз бирикмасигина эмас, балки от, сифат, сон, олмош каби сўз туркумларининг қайтарилишидан ҳам бадий такрорлар келиб чиқиши мумкин. Масалан:

Гўзаллик,

нафосат,

кураш ва санъат

Шеър ила шахматга азалий удум.

Минг йиллик умрида улар бешафқат

Доимо шоҳларга бошлаган ҳужум.

(Эркин Воҳидов)

Бу шеърий парчада "гўзаллик", "нафосат", "кураш", "санъат", "шеър", "шахмат" сўzlари уюшиб келяпти, яъни отлар такрорланяпти.

Шоирларга ҳайрон бўлманг,

Шоир халқи турфароқ.

Гоҳи мағрур, гоҳи дилтанг,

Гоҳи ҳазин, гоҳ тумтароқ.

(Эркин Воҳидов)

Бу шеърий парчада эса "турфароқ", "мағрур", "дилтанг", "ҳазин", "тумтароқ" сўzlари, яъни сифатлар уюшиб, бадий такрор шаклини вужудга келтирган.

ҲАЛҚА - ўзбек шеърлятида кенг қўлланилган бадий такрорлардан бири. Бу усулнинг ўзига хослиги шундаки, бунда шеърнинг бошида келган мисра, байт ва, ҳатто, банд шу асарнинг охирида айнан такрорланади. Ҳалқа, биринчидан, шеър гоясини кўрсатса, иккинчидан, шеърнинг бошқа бандларини ўз доирасига қамраб олади - шеърнинг композицион бир бутунлигини вужудга келтиради. Ҳалқа кўпгина шоирлар ижодида учрайди. Аммо бу санъатнинг мохир усталаридан бири шоир Ҳамид Олимжонлиги шубҳасиздир. Келинг, яхшииси Ҳамид Олимжон ишлатган ҳалқалардан мисоллар келтирайлик. Чунончи, "Ўзбекистон" шеъри:

Водийларни яёв кезганда,
Бир ажиб ҳис бор эди менда...

байти билан бошланиб, шеърнинг охирида ҳам худди шу байт айнан такрорланади. Шунингдек, "Ўрик гуллаганда" шеърида:

Деразамнинг олдида бир туп
Ўрик оппоқ бўлиб гуллади...

байти ҳалқа сифатида келган; "Энг гуллаган ёшлик чоғимда" шеърида:

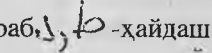
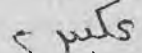
Энг гуллаган ёшлик чоғимда,
Сен очилдинг кўнгил боғимда

байти ҳалқади. Шоир баъзан байтнинггина эмас, бандни ҳам ҳалқа қилиб ишлатган. "Болалигим ҳақида" шеърида:

Қанча кунлар орқада қолди,
Кетда қолди қанча манзиллар.
Қанча юртлар, элларни олди,
Тинимини тарк этган еллар.

Банди ҳалқа вазифасини ўтаган.

Ўзбек мумтоз шеърлятида ҳам ҳалқа санъати ишлатилган. Чунончи, Алишер Навоийнинг "Қоши ёсинму дейин..." деб бошланувчи газали етти байтдан иборат, шулардан матлаънинг илк мисраси ("Қоши ёсинму дейин, кўзи қаросинму дейин") билан мақтанинг сўнгги мисраси ("Қоши ёсинму дейин, кўзи қаросинму дейин") ҳалқа бўлиб келган. Бу ҳодиса мумтоз шеърлятимизда радд-ул-матлаъ санъати деб юритилган. "Сочининг савдоси тушти бошима бошдин яна" (Бобур), "Эй гадоийнингнинг гадоий барча аҳли тожи тахт" (Алишер Навоий), "Ким кўрубдур, эй кўнгил, аҳли жаҳондин яхшилиг" (Бобур), "Қошки бир ерда бўлсак эрди жонон иккимиз" (Фурқат) мисралари ҳам радд-ул-матлаъ сифатида қўлланилган.

ТАРДУ АКС (араб. -ҳайдаш, -тескари; тескари ҳайдаш; алмаштириш, ўзгартириш) - сўз, ибора, сўз бирикмасининг шу мисранинг ўзида, байтда терс такрорлаш санъати. Тарди акс тарихий поэтикага оид манбаларда "акс", "тарду акс", "табдил" деб ҳам юритилган. Шеършунос аллома Атоуллоҳ Маҳмуд

Душайиний тард акс санъатига қуйидагича таъриф берган: "Ул андин ибораттурким, каломнинг бир бўлагин иккинчи бир бўлагининг олдига қўярлар, сўнгра анинг аксин қилурлар, биринчи бўлакнинг ўрниш иккинчисиники била алматурурлар"⁵⁵. Мисоллар:

Кўзунг не бало қаро бўлибтур,
Ким, жонга қаро бало бўлибтур.

(Алишер Навоий)

Қаро кўзум, келу мардумлуғ эмди фан қилғил,
Кўзум қаросида мардум киби ватан қилғил.

(Алишер Навоий)

Кўнгулга бўлди ажойиб бало қаро сочинг,
Шикаста кўнглума эрмиш қаро бало, сочинг.

(Бобур)

Биринчи байтда "бало қаро" - "қаро бало", иккинчи байтда "қаро кўзум" - "кўзум қароси" ва учинчи байтда "бало қаро сочинг" - "қаро бало сочинг" сўз бирикмаси ҳар бир байтнинг иккинчи мисрасида терс такрорланиб, маънони таъкидлашга, маънодошликни вужудга келтиришга, таъсирчанлик ва бадийликни оширишга хизмат қилдирилган. Бу санъат мисрада ёхуд байтда амалга оширилиши мумкин. Агар у мисрада амалга оширилган бўлса - махраж (стугалланмаган) ёхуд байтда амалга оширилган бўлса - комил (стугалланган) деб юритилади ва поэтикада "комили тарду акс"-мукаммал ҳисобланган. Мисол:

Жонимға йўқ кўнгулдину// кўнглумға йўқ жондин
хабар,

Менга не ўздин хабар,// не кўнглум олгондин хабар.

(Алишер Навоий)

Мазкур байтнинг биринчи мисраси икки ним мисрага ("Жонимға йўқ кўнгулдину// кўнглумға йўқ жондин хабар") ажратилади, сўнг биринчи ним мисра(бўлак)даги сўзлар тартиби (Жонимға йўқ кўнглумдину) иккинчи ним мисра (бўлак) ўрнида тескари келади ("Кўнглумға йўқ жондин хабар"). Демак, мисранинг биринчи бўлаги (биринчи ним мисра)даги сўзлар тартиби унинг иккинчи бўлаги -(иккинчи ним мисра)да шунчаки жўн такрорланмайди - терс такрорланади ва шу йўл билан шоир бир мисрада бадий таъкид усулини ишлатиб поэтик маънони ўнчайтирган. Ана шу санъат махражи тарду акс деб юритилади.

Вах не бало қаролур, эй шўх, қаро бало кўзунг,

Гар худ эмас қаро бало, бас, не бало қаро кўзунг.

(Алишер Навоий)

Байтнинг биринчи мисраси (биринчи ним мисра)даги "бало қаро" сўз бирикмаси шу мисрани иккинчи ним мисрасида, "қаро бало" сифатида терс такрорланган (махражи тарду акс) бўлса, иккинчи мисра (учинчи ним мисра)да "қаро бало" ҳамда биринчи

⁵⁵ Душайиний А. «Балойиъу-с-санойиъ», -б. 76.

мисранинг икки ним мисрасидаги "қаро бало" сўз бирикмаси иккинчи мисра (туртинчи ним мисра)да "бало қаро" тарзида келган - комили тарду акс санъатини вужудга келтирган. Демак, бир байтга ҳам махражи тарду акс, ҳам комили тарду акс санъати қўлланилган. Энг мукамал, тўла санъат - мана шу!

Илми бадеъда тарду акс санъатини мазмун (моҳият)ига кўра қуйидагича икки гуруҳга ажратиб ўрганиш анъанаси бор:

а) тарду акси мутаҳодий. Тарду акс вазифасини ўтовчи сўзлар (иборалар), сўз бирикмаси янги маънони ифодаламаса, фақат бадий таъкид, бўрттириш учун хизмат қилдирилган бўлса, булар "тарду акси мутаҳодий деб юритилган. Мисол:

Кўнгилга бўлди ажойиб бало қаро сочинг.

Шикаста кўнглима эрмиш қаро бало сочинг.

(Бобур)

Сиз бизни севардингиз, устоз Нозим,

Севадингиз бизни Сиз, устоз Нозим.

(Абдулла Орипов)

б) тарду акси мужрий. Тарду акс бўлиб келган сўз, ибора ва сўз бирикмаси янги маъно тапшиса, бундай тарду акс тарду акси мужрий деб юритида. Мисол:

Не бўлди дардима, эй бевафо, даво қилсанг,

Вафога ваъда қилиб, ваълага вафо қилсанг.

(Алишер Навоий)

Таъкидламоқ жоизки, тарду акс санъатининг шаклий кўринишлари (комил ва махраж) билан маънавий кўринишлари (мутаҳодий ва мужрий) бир-бирини истисно этмайди, аксинча улар кўшилиб кетган ҳолда намоён бўлади⁵⁶.

ТАШОБЕҲУЛ-АТРОФ (араб. تتدابہ الاف) - тарафларнинг ўхшашлиги) - ёзувчи ўзи тузган гапнинг охиридаги сўзларини ёки мисра охиридаги бўлакни бошқа (кейинги) жумла ёхуд мисра бошида айнан келтириш (такрорлаш) йўли билан тарафларнинг ўхшашлигига эришиш усули. Бу санъат адабиётимиз тарихида сайракроқ бўлса-да учраб турган. Тарихий поэтикага оид айрим асарларда у "гасбеғ" ҳам деб юритилган. Агар ўзбек шеърлятида учрайдиган ташобеҳул-атроф санъатининг моҳияти ҳақида фикр юритиладиган бўлса, таъкидлаш лозимки, у шеър матнидаги мисра билан мисрани, байт билан байтни тарафлар (мисралар, байтлар)нинг ўхшашлиги асосида "пайвандлайди" бадий бутунликка эришилади. Адабиётшунос Ё.Исҳоқов "Ташобеҳул-атроф" мақоласида ташобеҳул-атроф санъати талаблари асосида ёзилган Алишер Навоийнинг "Ёрдин айру кўнгил", Огаҳийнинг "Ул юзи гул" ва Ҳабибийнинг "Аввал баҳор" ғазаллари матнларини берган⁵⁷. Биз ҳам қуйида мазкур ғазаллар асосида фикр

⁵⁶Қаранг: Исҳоқов Ё. Тарди акс. //Ўзбек тили ва адабиёти, 1971, № 6. - 82-83.

⁵⁷ Қаранг: Исҳоқов Ё. Ташобеҳул-атроф. //Ўзбек тили ва адабиёти, 1972, №1.

портмоқчимиз. Шоир Ҳабибийнинг юқорида қайд этилган ғазалидан бир парча олиб кўрайлик. Негаки, бу ғазал ташобеҳул-атроф санъати талабларига қатъий амал қилган ҳолда ёзилган:

Меҳнаткаш элни шод этар аввал баҳорини кўринг,
Аввал баҳор иш бошлага кенг пахтазорини кўринг.
Кенг пахтазор майлонила бир-бирига ҳамқору рафик
Бир-бирига ҳамқору рафик, ёру мадорини кўринг.
Ёру мадори қаҳрамон, меҳнатга мохир, соф юрак,
Меҳнатга мохир, соф юрак, расму шиорини кўринг.

Эътибор қилинг-а: шоир, биринчидан, байт мисраларини, айна чоқда, аввалги байт билан кейинги байтни "пайвандлаган", ғазал матлаидаги биринчи мисранинг сўнгги ним мисраси ("Аввал баҳор") иккинчи мисра аввалдаги ним мисра (аввал баҳор) ўрнида такрорланиб, матлаъ байтини "пайвандлаган", айна чоқда, матланинг сўнгги ним мисраси (кенг пахтазор) иккинчи байт илк ним мисраси ўрнида такрор келиб, матлаъ билан иккинчи байтни боғляпти. Иккинчи байт биринчи мисрасининг сўнгги ним мисраси (бир-бирига ҳамқору рафик) иккинчи мисранинг аввалги ним мисраси (бир-бирига ҳамқору рафик) ўрнида такрорланиб, иккинчи байт мисраларини бир-бирига боғламоқда, иккинчи байт сўнгги ним мисраси (ёру мадори) учинчи байтнинг илк ним мисраси ўрнида келиб (ёру мадори), иккинчи байт билан учинчи байтни уляпти, учинчи байтнинг биринчи мисрасининг сўнгги ним мисраси (меҳнатга мохир, соф юрак) иккинчи мисра аввалидаги илк ним мисра ўрнида келиб (меҳнатга мохир, соф юрак) учинчи байт мисраларини боғлаган; учинчи байтнинг сўнгги ним мисраси (расму шиори) тўртинчи байтнинг илк ним мисраси (расму, шиори) ўрнида такрорланиб, учинчи ва туртинчи байтлар павандланган. Шу тариқа, ғазалнинг ҳар етти байти бир-бирига боғланган ҳам ҳар бир байт мисралари бирлаштирилган... Шундай қилиб, ғазал матлаидан тортиб мақтасигача (етти байт) ташобеҳул- атроф санъати қоидаларига тўла амал қилиб ёзилган. Шу талабга, "Аввал баҳор" ғазалини ташобеҳул - атроф санъатининг намунаси десак бўлади.

Алишер Навоийнинг ташобеҳул-атроф санъати талабларига амал қилиши ўзгачароқ:

Ёридин айру кўнгул мулкедурур, султони йўқ,
Мулкким султони йўқ, жисмедурурким, жони йўқ.
Жисмдин жонсиз не ҳосил, эй мусулмонларки, ул
Бир қаро туфроғдекдурким, гулу райҳони йўқ.
Бир қаро туфроғким, йўқтур гули райҳони анга,
Ул қороғу кеча дурким, моҳи табони йўқ...

Англашиларлики, ғазал матлаида ташобеҳул-атроф санъати талабларига амал қилинган - матлаъ биринчи мисрасининг сўнгги ним мисраси (мулкедурур, султони йўқ) иккинчи мисранинг илк ним мисраси (мулкким султони йўқ) ўрнида такрорланиб, байтнинг ҳар

иккала мисрасини пайвандланган, матланинг сўнги ним мисраси (жисмидурурким, жони йўк) иккинчи байтнинг илк ним мисраси ўрнида (жисмдин жонсиз не ҳосил) қайтарилиб, матлаъ билан иккинчи байт уланган. Иккинчи байтнинг сўнги мисрасидан бошлаб тизим ўзгарган: аввалги байтнинг иккинчи тўлиқ мисраси (Бир қаро туфроқдекдурким, гулу райҳони йўк) учинчи байтнинг биринчи мисраси (Бир қаро туфроғким, йўқтур гули райҳони анга) ўрнида, учинчи байтнинг сўнги мисраси (Ул қоронғу кечадекдурким, моҳи табони йўк) тўртинчи байтнинг биринчи мисраси (Ул қоронғу кечақим, йўқтур моҳи табони анга) ўрнида, тўртинчи байтнинг сўнги мисраси (Зулматедурким анинг сарчашмаи ҳайвони йўк) бешинчи байтнинг биринчи мисраси (Зулматеким, чашмаи ҳайвони онинг бўлмағай,) ўрнида бешинчи байтнинг сўнги мисраси (Дузахедурким, ёнида равзаи ризвони йўк) олтинчи байтнинг биринчи мисраси (Дузахеким, равзаи ризвондин ўлгай ноумид,) ўрнида такрорланиб, байтларни ўзаро ўхшаш қилиб боғлаган. Лекин, не учундурки, бу тизимга мақта киритилмаган. Шунингдек, мақтани мустанасан қилганда бошқа байт (беш байт)ларнинг ички боғланиш тартиби ҳам ташобеҳул-атроф санъати тартибидан сал четга чиққандай. Демак, Алишер Навоий ўз ғазалида ташобеҳул-атроф санъатига ижодий муносабатда бўлган.

Огаҳийнинг ташобеҳул-атроф санъатига муносабати ҳам бошқачарок: Алишер Навоий, асосан, байтларни кавшарлашда тўла мисраларни такрорлаган бўлса, Огаҳий байтларни ўзаро боғлашда ним мисралардан фойдаланган; Огаҳийда ҳар бир байтнинг ички бошаниш тартиби ҳам ташобеҳул-атроф тизимига киритилган. Бундан ташқари, Огаҳий ғазали мақтасини ҳам ташобеҳул-атроф санъати доирасига олган. Масалан:

Ул юзи гул нигорнинг/меҳри жамолини кўринг,

Меҳри жамоли устида/икки ҳилолини кўринг.

Икки ҳилолини кўруб,/қонмаса меҳрингиз агар,

Сафҳаи орази ўза/нуқтаи ҳолини кўринг.

Нуктаи ҳолини кўриб,/сабр эта олмас эрсанг,

Хусни жамоли богида/қадди ниҳолини кўринг...

Ғунжу далолини кўриб,/истасангиз муроди дил,

Огаҳийдек кучуб белин,/айши камолини кўринг.

Шу тариқа, Навоий, Огаҳий ва Ҳабибийлар ташобеҳул-атроф санъатига ижодий муносабатда бўлганлар.

МУСАЛСАЛ (араб. - занжирсимон, яъни ҳалқа-ҳалқа қилиб улаш) - шеър банд (байт)ларини бадий такрорлар воситасида бир-бирига ҳалқа-ҳалқа қилиб боғлаш усули. Бу усул ҳозирги шеършуносликда учма-уч улаш (стик ёхуд симпока) деб юритилади. Мусалсал санъатининг ўзига хослиги шундаки, шеър

бади (байт)нинг сўнги сўзи галдаги банд (байт)нинг илк сўзи ўрнида айнан такрорланиб келаверади. Шу тариқа, шеър композициясида бадий яхлитлик вужудга келади. Бу усул кичик лирик жанрдаги асарларда ҳам, йирик ҳажли эпик асарларда ҳам ишлатилаверади. Мумтоз шеърятимизда, қисман ҳозирги шеърятда ҳам мусалсал санъатининг қуйидаги икки кўриниши учраб туради:

а) Асарнинг айрим банд (байт)лари ва мисраларини улашда ишлатиладиган мусалсаллар. Мисол:

Жаҳонда зоҳир айлаб кўп заройиф,
Жаҳон аҳлин доғи қилди тавойиф.
Тавойиф чунки бўлди мухталифваш,
Бу ердек паст, ул ўтдек тунду саркаш.

("Хамса")

Тиниқ чашмалар бор ҳаддан зиёда,
Мовийдир Балхашнинг суви ҳам бирок,
Бирок қозоқ халқин қалби дунёда
Барча чашмалардан кўра тиникрок.

(Абдулла Орипов)

б) Асарнинг барча байт(банд)ларини бир-бирига занжирсимон қилиб пайвандловчи изчил мусалсаллар. Бадий такрорлашнинг бу кўриниши, асосан, кичик лирик жанрларда учрайди. Чунончи шоир Ферузнинг "Нечук офат эдинг" деб бошланувчи ғазали мусалсал усулида ёзилган. Мана шу ғазалнинг икки байти:

Нечук офат эдинг, эй сарвиқомат,
Бошимга солди ишқинг юз киёмат.
Киёмат шўришин жаҳонга солдинг,
Жаҳондин мунраъдам бўлди фароғат...

МУСАВИЯТ ТАРАФАЙН (араб. مَسْبُوكٌ وَبَيْتٌ طَرَفِيْنٌ - икки тараф тенглиги) - шеърятда гап қурилиши усулларидан бир. Бу усулнинг ўзига хослиги шундаки, унда шеърда ишлатилган сўзларни оғзақдагидай энига қараб ўқилганда қандай мисра - гап тузилиши келиб чиқса, бўйига қараб ўқилганда ҳам айнан шу мисра-гап пайдо бўлади. Масалан, шоир Оғаҳий "Девон"ида қуйидаги тўртлик борки, у мусавият тарафайннинг гўзал намунасиدير:

Ул шўхки, очилди хатту рухсори,
Очилди раёхилда юзи гулнори.
Хатту юзи бесабри-қарори ман-ман,
Рухсори гулнори ман-ман зори⁵⁸.

Шу тўртликдаги мисра-гап тузилишига эътибор қилинг-а: биринчи мисрадаги тўрт сўз ("Ул шўхки, очилди хатту рухсори") ҳар эҳтимола мисранинг биринчи рукни(бўйига қараб ўқинг) айнан такрорланган ("Ул шўхки, очилди хатту рухсори"); тўртликнинг

сўнгги рукни (бўйига қараб ўқинг)даги мисра-гап тузилиши ("Рухсори гулнори ман-ман зори") сўнгги мисрада (энига қараб ўқнинг) айнан такрорланган ("Рухсори гулнори ман-ман зори").

Бу шеърни жадвалда куйидагича бериш мумкин:

№	1	2	3	4
1	Ул шўрки,	очилди	хатту	рухсори,
2	Очилди	раёхилда	юзи	гулднори
3	Хатту	юзи	бесабри-қарори	ман-ман,
4	Рухсори	гулнори	ман-ма	зори.

Шу усулда ёзилган шеър тўрт мисра бўлса мураббаъ (тўртлик) деб юритилади. Мана мусавияти тарафайн санъати! Санъатнинг бу тури шеърятда камроқ учрайди. Адабиётшунос Нодира Афоқова "Абдулла Орипов лирикасида бадий санъатлар" номли китобида ҳақ гапни айтган: "...Октябр тўнтарилишидан кейинги давр ўзбек адабиётида биз мураббаънинг ягона намунасини шоир Исроил Субҳон ижодида учратдик:

Юзинг	гоҳо	ой	мисол,
Гоҳо	мутлақ	қиёси	йўқ.
Ой	қиёси,	кун	адоси,
Мисоли	йўқ	адоси	йўқ.

...Бундай бадий санъатларни қўллаш ўз даврида ҳам кенг тарқалмаган ва айни санъат намойиши учунгина ёзилган"⁵⁹.

Мусавият тарафайн санъати ижод жараёнини сунъий равишда қийинлаштириши ва хусусан, шаклбозликка берилиб кетиш хавфини туғдириши мумкин.

б) ПАСАЙТИРУВ ФИГУРАЛАРИ

Тасвир объектини ёхуд эҳтирослар оқимини ва интонацияни пасайтириш (сусайтириш)ни ифодаловчи тасвир усуллари пасайтирувчи фигуралар деб юритилади. Фигураларнинг бу гуруҳига эллипсис, сукут (жим қолиш), сўзларни бўлиб-бўлиб айтиш кабилар мансуб.

ЭЛЛИПСИС (юн. elleipsis - тушириб қолдириш, сўз тежаш) - асар тилида сўзларни тежаб ишлатиш усули. У ёхуд бу фикрни ифодалаш учун энг зарур сўзларнигина ишлатиш, иккинчи даражали сўзларни онгли равишда тушириб қолдириш йўли билан шоирлар लोकанизмга эришади. Эллипсис-шу! Масалан, шоир Чўлпоннинг

⁵⁹ Афоқова Н.А. Орипов лирикасида бадий санъатлар. –Б.: 1994. –6. 12-13.

"Халқ" шеъри:

Халқ денгиздир, халқ тўлқиндир, халқ кучдир,
Халқ исёнди, халқ олов, халқ ўчдир...
байти билан бошланадики, бу байт эллипсиснинг ажойиб
намунаси.

Эллипсислар кўпинча диалогик нутқда, мақол, ҳикмати сўз ва
фразеологияда учрайди, Шеъриятда ҳам, насрда ҳам
эллипсислар
ишлатилаверади.

Мисоллар:

Баҳор ўлкасида кездик кечгача,
Унинг томошаси севинчларга бой.
Какку қуши сайрар ҳар ойдин кеча,
Лолалар-апрелдир. атир гуллар-май...

(Амин Умарий)

Йўллар - ўткир
оламлар - нур.
армон - ҳур.

Томирларда
тебранган
жон
айтар:

- юр.

Қарашлар - тўк...
Бу - зўр оқин,

Бу - бир ердан учган ўк.

(Ҳамид Олимжон)

Ойдин кеча.
Ёнар қўқла зар.
Ўйга чўмиб дединг, гул юзим:
"Осмон тўла сонсиз юлдузлар,
Қайси экан менинг юлдузим".

(Эркин Воҳидов)

Сени севдим, севаман ҳаёт!
Сен - қуёшсан. мен унда ёлқин.
Сен - меҳнатсан. сенсан садоқат.
Сен - дарёсан. мен сенда тўлқин.

(Барот Бойқобилов)

Остига чизилган мисраларга эътибор қилинг-а: қанчадан қанча

тафсилотларни ифодаловчи сўзлар айтайлаб қисқартирилиб юборилган, ammo бундай қисқартириш маънога мутлақо ҳалал бермаган - шу тариха локанизмга эришилган. Бу-эллипсис! Эллипсисларсиз шеърый нутқ синтаксисини тасаввур қилиб бўлмайди. Бу усул мумтоз адабиётимизда "ийжоз" деб юритилган.

СУКУТ (жим қолиш) - бадий нутқда сўз ёхуд сўз бирикмасининг тушиб қолиши. Одатда шоирлар нимадандир қаттиқ ҳаяжонланган инсон нутқини ифодаиаш зарурати туғилган тақдирда сукут усулидан фойдаланадилар. Чунки, қаттиқ ҳаяжонланган киши ўз фикрини осайишта оҳанг билан тўла ва мантиқий изчиллик билан баён қила олмайди - бундай дамлардагина сукут усули жуда қўл келади. Сукут тасвирланаётган воқеа-ҳодисаларнинг ғоятда мураккаблигини, сўз билан баён қилиш ниҳоятда мушкуллигини ифодалайди. Шу усул билан шоир тасвир объектига ўқувчининг эътиборини қаратади.

Сукут, одатда, турли маъноларни ифодалайди. Чунончи, у қаҳрамоннинг ортиқ даражада ҳаяжонланлигини кўрсатади. Масалан, "Зайнаб ва Омон" поэмасидаги Зайнаб ва Анорхола тўқнашувини эслаб кўрайлик. Қолоқ урф-одатларга қаттиқ берилган Анорхола Зайнабнинг Омонни севишини эшитиши биланок тутакиб кетади. Унинг шу пайтдаги ғазаб ва ҳаяжонини шоир сукут усули орқали жуда аниқ ифодалаган. Мана шу эпизод:

Беномус қиз, айт тўғриси,
Бахти қора! Эл номусини
Орсизларча паймол этганда,
Заррача эс бормиди санда?
Қайси шайтон йўлга бошлади?
Қай ҳароми ўтга ташлади?
Йўлдан урди қайси бир маккор?
Очигини сўйлагил, беор!
Сенга буним кимлар ўргатди,
Кучоғинида қай иблис ётди?

Бу парчадаги нуқталар-сукутлар. Анор ҳоланинг ғоятда ғазабланганлигини кўрсатиб турибди. Шоир қаҳрамоннинг сўз билан ифодаланиши мумкин бўлмаган ҳис-туйғуларини сукут усули билан ғоятда ихчам ва бениҳоя таъсирчан қилиб ифодалай олган.

Умуман айтганда, сукут орқали қаҳрамоннинг ғазабини ҳам, саросимасини ҳам ифодалаш мумкин. Бундан ташқари, сукут фикр ёки воқеа тасвирининг тугалланмай қолганлигини, давоми борлигини ёки бўлиши мумкинлигини ҳам аниқлатади. Масалан:

Дарё тинмай солади шовқин,
Қиз кўзидай қора эди тун.
Қиз қалбидай пок эди ҳаво,

Қиз қалбидай севгига даво.
Борликдаги шу нафис ҳолда
Япроқлар ҳам енгил шамолда
Шитирлашиб ўйин соларди,
Бир - бирдан бўса оларди.
Бутун борлик жон қулоғини
Қўйиб тинглар Омоннинг сасин,
Икки дўстнинг бахтли чоғини,
Икки ёрнинг оташ бўсасин...

(Ҳамид Олимжон)

Сукут муаллиф тилида ҳам, персонаж нутқида ҳам қўлланила
вериши мумкин.

ҚАТЪ (араб. *قَطْع* - кесиш) - бадиий нутқни кесиш усули.
Проф. А. Фитрат таъкидлаганидек, инсонда шундай ҳис-туйғулар,
фикр - мулоҳазалар ҳам бўладики, уларни ифодалашга интилиш
"фойдасиз бўлганини сезган шоир бирдан сўзини кесадир, ўзининг
сўйлашдан ожиз қолганини англамоқ йўли билан туйғуларининг
кучини кўрсатмоқ истайдир. Бунга адабиёт тилида "кесиш" ("қатъ")
дейдилар"⁶⁰.

Масалан, шоир Ҳамид Олимжон "Қиш кўчасидан" шеърида
лирик қаҳрамоннинг қиш манзарасидан олган завқ - шавқларини қатъ
усулида ўта таъсирчан ва жозибали ифодалай олган:

Йўллардан
завқ
билан
келаман,
Хар ён - жим...
Севинчим
ёнаркан - кўнглимда...
еламан...
... жилман...

Шоир Абдулла Орипов "Ўзбекистон" шеърида:

Бир ўлка бор дунёда бироқ:
Битилмаган дostonдир бори:
Фақат ожиз қаламим маним,
Ўзбекистон, Ватаним маним.

деб ёзганида ҳам қатъ усулини маҳорат билан қўллаб (ҳатто "Фақат
ожиз қаламим маним" деб) лирик қаҳрамоннинг жонажон ўлкага
бўлган меҳр-муҳаббати чексиз эканлигига китобхоннинг эътиборини
тортган. Яна шу шоирнинг "Инсон қалби" шеърида ҳам қатъ усули
юята санъаткорона ишлатилган:

⁶⁰ Фитрат А. Адабиёт қоидалари. -С. -Т.: Ўздавнашр, 1926, -6, 84.

Ипсон қалби билан ҳазиллашманг сиз,
Унда она яшар, яшайди Ватан.
Уни жун нарса деб уйламанг ҳаргиз,
Хайҳот! Кўзғалмасин бу Қалб дафъатан!..

в) ОҲАНГДОШ ФИГУРАЛАР

Оҳангдош фигуралар - шеърда оҳангдошлик, муסיқийликни вужудга келтиришга ёрдам берадиган тасвир усулларидандир. Бу турда параллелизм, анноминация, антанаклассис, сўз ўйини каби фигуралар киради.

ПАРАЛЛЕЛИЗМ (юнон. *parallelos* - ёнма-ён турувчи) - халқ оғзаки поэтик ижодида, мумтоз ва ҳозирги шеърятимизда фаол қўлланилган бадий санъат- поэтик тасвир усулларидан бири. Бу усулда бир-бирига тенг бўлган икки ва ундан ортиқ нарса-ҳодиса ёхуд хусусият ёнма-ён қўйилиб, қиёслаш йўли билан поэтик мазмун очилади. Параллелизм асарда ягона поэтик образ яратишга хизмат қилдирилади.

Параллелизм халқ кўшиқларида кенг қўлланилган⁶¹, сўнг ёзма адабиётга ўтган. Параллелизм ва сажъ илк туркий қофиянинг пайдо бўлишига замин яратган.

Шеърятимизда параллелизмларнинг ранг-баранг турлари ишлатилган. Чунончи:

1. Мантикий-рухий параллелизмлар - маънавий жиҳатдан бир-бирига яқин бўлган икки ва ундан ортиқ бўлган нарса-ҳодиса ҳамда хусусиятларни тасвир жараёнида бир-бирига қиёслаш (ўхшатиш) орқали поэтик мақсадни ифодалаш усули. Масалан:

Навбахор очилди гуллар, сабза бўлди боғлар,
Сухбат айлайлик келинлар, жўралар, ўртоқлар.

(Муқимий)

Ўтга солғил сарвини, ул қалли мавзун бўлмаса,
Ерга бергил гудни, ул руҳсор гулгун бўлмаса.

(Алишер Навоий)

Баҳор бўлдию майл гул қилмади кўнглум.
Очилди ғунча-у лекин очилмади кўнглум.

(Алишер Навоий)

Бирор жойда топилса ногоҳ, гавҳар донаси
Чўнтаги тешик ҳар ким даъво қилган ҳамиша.
Мен ҳам орзу этардим, яхши ном баҳонаси,
Мени ҳам ёдга олса ғайри эл шуҳрат пеша.

(Абдулла Орипов)

2. Ритмик-синтактик параллелизм - икки ёки ундан ортиқ (тегишчи ва ўхшаш) синтактик birlikларни параллель қўйиб (қиёсий) тасвирлаш усули:

⁶¹ Қаранг: Ўзбек тили ва адабиёти, 1972, №2. -б. 81-84.

Сори қамиш тагига
Сирғам тушди ёр-ёр.
Сирим билмас ёт элга
Болам тушди ёр-ёр.

(Халқ кўшигидан)

Ойдинда денгиз сулув,
Сувда ой тенгсиз сулув,
Денгизлан ҳам, ойдан ҳам
Ой юзли шу қиз сулув.

(Миртемир)

Сен билан кўзимиз
қуёшдай порлар,
Сен билан ёруғдир
Юзимиз бизнинг.

(Уйгун)

Чангиб ётган ун бозори,
Қўқиб ётган жун бозори,
Пичоқ бозор, кин бозори,
Қалпоқ бозори қайсиди?

("Равшан" достонидан)

СЎЗ ҲЙИНИ - бадий нутқда бир сўзни турли маъноларда қўллаш усули. Сўз ҳйини халқ оғзаки ижодида (хусусан, аския жанрида) ва ёзма адабиётимизда кенг қўлланилган. Мумтоз шеърятимиздаги туюқ ва тажнисларни сўз ҳйинларисиз тасаввур қилиб бўлмади. Мисоллар:

Сугд ичинда ўлтурубдур ёбулар.
ёбуларнинг минган оти ёбулар.
ёбуларнинг илгидин эл тинмади,
ё булар турсан бу ерда, ё булар.

(Убайдий)

Бу туюқда "ёбулар" сўзи турли маъноларда қўлланилган: "ёбулар" - уруғ номи, "ёбулар" - от номи, "ё булар" - ё буниси, ё униси! Демак, "ёбулар" сўз ҳйини экан!

Кўп садо бергай чалинса катта занг,
Мўл узум қилмасму бўлса катта занг.
Лекин инсон зийнати- камтарлиги,
Элга ёқмайдур кералган катта занг.

(Ҳабибий)

Бу туюқда "катта занг" сўзи уч маънода қўлланилган: "катта занг" - занг чалиш, "катта занг" - токнинг узум тугадиган нардлири, "катта занг" - калондимоғлик, керилиб (ўзини бошқалардан юқори ўтириб) ўтириш. Шу сабабли шеърдаги "катта занг" сўзи-сўз ҳйини қисобланади. Яна мисоллар:

Ляблидин жонимга ўтлар ёкилуру.
Қоши қаддимни жафодин ё қилуру.
Мен вафоси ваъдасидан шодмен,
Ул вафо билманки, қилмас ё қилуру.

(Алишер Навоӣ)

Жонга солди даҳр ғурбат норини.
Кўз ёшим бўлди мўғулнинг норини.
Бу арода мен дегандек бўлмаса,
Кўзлай Иссиқ кўлу, ундан норини.

(Бобур)

Сўз ўйини туюқлардагина эмас, газалларда ҳам учраб туради. Чунончи, Алишер Навоӣ ўзининг бир газалида шундай сўз ўйинини ишлатган:

Эй Навоӣ, бевафодур ёр, бас не фойда,
Нечаким лесанг: агар ёҳуд магар, ё кошки.

Шунингдек Заҳириддин Муҳаммад Бобур:

Ёз бўлдию бўлди яна жаннат киби ёзи.
Хуш ул кишиким айш ила ўтгай қишу ёзи.

г) ЗИДЛОВ ФИГУРАЛАРИ

АНТИТЕЗА (юнон. antithesis - қарама - қарши қўйиш) - асосий поэтик фигуралардан бўлиб, у турли воқеа-ҳодисалар ёҳуд алоҳида бир воқеа-ҳодиса ичидаги зиддиятни очишга қаратилган сўз бирикмасидан ташкил топади. Антонимлар, контраст картиналар, қарама-қарши образлар ва вазиятлар антитезанинг асосини ташкил қилади. Чунки антитезада ҳодисалар бир-бирига қарама-қарши қўйилади, қиёсланади; қарама-қарши қўйиб тасвирлаш эса объектнинг моҳиятини тушунишга қулайлик туғдиради: қиёслаш жараёнида тасвир объектнинг моҳиятини конкрет ва чуқур очиш мумкин. Шу сабабли бадиий адабиётда, хусусан, шеърятда антитеза усули кенг қўлланилади. Масалан, Ғафур Ғулом "Сен етим эмассан" шеърисида уруш даврида ота-онасидан ажралиб қолган гўдаклар ҳаёти(етимлик)ни узоқроқ ўтмишдаги етимликка қарама-қарши қўяди ва шу икки хил етимликни қиёслаш жараёнида халқимизнинг инсонпарварлик хислатини аниқ қилиб очади. Шоир уруш даврида ота-онасидан бевақт ажралиб қолган болаларга меҳрибонлик қиладиган - Ватан ва халқ борлигани таъкид билан қайд этади, уларни қайғурмасликка чақиради:

Сен етим эмассан,
Тинчлан, жигарим.
Куёшдай меҳрибон
Ватанг - онанг,
Заминдай вазмину
Меҳнатқаш, мушфик

Истаган нарсани тайёрлагувчи
Халқ бор-отанг бор...
Ўз ўйингдасан,
Бу ерда
на гурбат
на офат,
на гам.

Бунда бор:
ҳарорат,
муҳаббат,
шафқат.
Ва меҳнат нонини кўрамиз баҳам.
Сен етим эмассан,
Ухла, жигарим.

Шоир ўтмишдаги етимлик хор-зорлик ва азоб — уқубатлардан иборат бўлганлини шундай тасвирлайди:

Етимлик нимадир —
Бизлардан сўра,
Унингчи йилларнинг
Саргардонлиги;
Иситма аралаш
Кўркинч туш каби
Ҳаёл кўзгусидан
Ўчмайди сира.
Мен етим ўтганман.
Оҳ, у етимлик...
Вой бечора жоним,
Десам арзийди.
Бошимни силашга
Бир меҳрибон қўл,
Бир оғиз ширин сўз
Нондек арзанда.
Мен одам эдим-ку,
Инсон фарзанди...
Сен етим эмассан,
Ухла, жигарим.

Ўзбек халқ оғзаки ижодида ҳам, мумтоз шеърятимизда ҳам антитеза усули кенг қўлланилади. Масалан, қуйидаги шеърини парчани диққат билан ўқиб чиқинг-а антитеза усули ишлатилганмиқан-а:

Сурма қўймай мунча ҳам, жоно қародур кўзларинг,
Ҳар бири жон қасдига бокқан балодур кўзларинг.
Ошно бегоналарга, бир умр хуш-хуш нигоҳ,
Ошноларга ғараз ноошнодур кўзларинг.

(Муқимий)

Антитеза Шарқ мумтоз шеърятда кенг қўлланилган тазо санъатига жуда яқин туради.

Д) ЎЗГАРТИРУВ ФИГУРАЛАРИ

ИНВЕРСИЯ (лот. *inversio* - ўрнини алмаштириш усули).

Малумки, ўзбек тилида, одатда, эга гапнинг бошида, кесим эса гапнинг охирида ва иккинчи даражали бўлақлар гапнинг ичиде келади. Масалан: Пўлат Мўмин болаларнинг сеvimли шоиридир деган гапни олиб кўрайлик. Бу гапда: Пўлат Мўмин - эга, шоиридир - кесим ва болаларнинг сеvimли - иккинчи даражали бўлақ. Шеърятда эса гап тузилишидаги бу тартибни аксарият ҳолларда сақлаб бўлмайди. Чунончи:

Ухла, кўзим, дўндигим,

Ухла, мана чиқди ой.

Сени севиб-эркалаб

Жўр бўлади менга сой.

(Зафар Диёр)

Бу шеъринг парчада бош бўлақ(эга-кесим)ларда ўрин алмашининг ходисаси юз берган. Гапда сўзларнинг жойлашиш тартибининг бузилиш ҳодисаси инверсия деб юритилади. Инверсия шеър тилининг ифодалигини таъминлайди, таъсир кучини оширади. Инверсия шеър тилидаги тасодифий усул эмас, балки шоирнинг ўз ғоясини биринчи планга қўйиш нияти билан боғланган қонуний усулдир.

Таъкидлаш керакки, поэзияда фақат кесим ёки эгалик инверсияга учраб қолмасдан, гапнинг иккинчи даражали бўлақлар ҳам инверсия ҳодисасига учраб туради. Инверсия ҳодисаси жонли тилда кўп учрайди.

Шеърят эса ана шу ҳаёт ҳодисасини ифода этади қаҳрамоннинг руҳий ҳолатини очади, тилини индивидуаллаштиради.

КЎЧУВ. Поэтик синтаксиснинг муҳим аломатларидан яна бир кўчувдир. Одатда, шеърда мисралар (нисбатан) мазмунан тугал в мустақил бўлади. Мазмунан мустақиллик ва тугаллик баъзи шеърларда бир байтда шаклланади. Баъзан эса муайян бир сўз мисра охирида қолиб, унинг давоми ҳисобланган бошқа бир неча сўз навбатдаги мисрага ўтади. Мисол:

Офтоб олган дурра, чанг этик

Дала, қуёш саховати бу!

Кўзи ўта боққан қалб етук

Замон ўзи! Ташвиш ҳам ҳам сулув.

(Зулфия)

Бу бандда учинчи мисрадаги "етук" сўзи аслида тўртинчи мисрага қарашлик, чунки у "замон" сўзининг аниқловчисидир, аммо у учинчи мисрада турса ҳам қофия бўлиб келганлиги ("этик"- "етик") учун паришонлик сезилмайди, балки, аксинча, шоирнинг мақсади

Гамонанинг етуклигини таъкидлаш, шунга китобхоннинг эътиборини (тортиш)ни ифодалашга хизмат қилдирилган. Шеър тилида учраб турадиган бу усул илмда "кўчув" ("перенос") деб юритилади.

Кўчув бир банд ичидаги мисралардагина эмас, балки бандлараро ҳам юз бериши мумкин. Мисол:

Анормиди, олмамиди тўшиди
Кўз-кўз қилиб олиб юрган нарсаси?
Ўтган ҳафта, янги ойнинг бошида
Совғамиди менга берган нарсаси?
Билолмадим. Билолмасдан доғдаман,
Билолмасдан қайтиб кетдим юртимга,
Изоҳлашга ваъда берсанг қайтаман,
Қор ёғса ҳам, дул ёғса ҳам ортимга!

(Шухрат)

Машҳур рус шоири Контемирнинг таъкидлашича, шеър ритми кўчувсиз бир хил - монотонли бўлиб қолади. Ритмдаги монотонликни тугатиш учун кўчув усулидан фойдаланиш жоиздир. Кўчув шеърни жонли тилга яқинлаштиради, унга шижоатли интонация бағишлайди. Умуман, инверсия ва кўчув шеърят тилини ранг-баранг ва сероҳанг қилади, поэтик тилнинг халқчиллигини, ритмининг жушқинлигини оширади.

АНАКОЛУФ (юнон. anacolouthos - ноизчил, нотўғри) - бадийй нутқда гапдаги сўзларнинг грамматик жиҳатдан ноизчиллигидир. Масалан, шоир Муҳаммад Солиҳнинг "Шайбонийнома" дostonидаги қуйидаги байтни олиб кўрайлик:

Давлати ол Темур кетгусидур,
Навбат ўзга кишига етгусидур.

Бу байтдаги "Давлати ол Темур" ибораси грамматика талабига мос эмас. Бу ибора адабий тилда "темурийлар сулоласи давлат тепасидан кетади"дир. Бироқ бундай жумлани қўллаш билан таъсирчанликка эришиш мушкул. Шу сабабли шоир Муҳаммад Солиҳ юқоридаги шоирона жумлани тузиб, лаконикликка ва таъсирчанликка эришган.

Анаколупф шоирона гап тузишнинг кенг қўлланиладиган усулларидан биридир. Одатда, жонли тилда анаколупфларга кўп йўл кўйилади. Бадийй адабиётда шоир жонли тилга хос бўлган мана шу хусусиятни ифодалаш мақсадида анаколупф усулидан фойдаланади. Анаколупфлар, одатда, у ёхуд бу персонаж нутқини индивидуаллаштиришга, унга услубий тавсиф беришга хизмат қилдирилади. Масалан:

Ҳимза.

Қаердан топгансиз шунча ер-мулкни?

Хўррамбой.

Меҳнатдан топганман, ақча тўкканман!

Оллокул.

Мозордан келган даромадлардан...

Турдивой.

Кетмон шамолини еганмисиз ҳеч,
Совуқ сув қўрганми оқ, момик қўллар?
Мана бу Оллокул сизга ким эди?

Хуррамбой.

Беватан, оч, юпун, ғариб эди бу.
Нону намак бердим, ўн уч йил бокдим.

Ҳамза.

Ун уч йил йигитни қуртдек шимдим, денг!

Хуррамбой.

Энди бу зўравон еримни олиб,
Мени ҳам ўзидай гадо қилмоқчи!
Капиратиф, ширкатга аъзо бўлсаму
Давлатга зиёним тегмаса сира,
Нега тинч қўймайсиз, нега новлайсиз?!

("Ҳамза" драмасидан)

Бу полилогдан сезилиб турибдики, "Ҳамза" драмаси қаҳрамонларининг тили жонли тилга яқин (анаколуфларга сероб). Шу сабабли улар нутқидаги жумларнинг кўпи у қадар грамматик жиҳатдан изчил эмас. Демак, анаколуфлар драма персонажлари тилига жонлилиқ ва ҳаёттишлиқ бағишлаган дейиш мумкин.

3. ФОНЕТИК УСУЛЛАР

ПОЭТИК ФОНЕТИКА. Шеър китобхонда эстетик ҳис уйғотиши учун, у, даставвал, эхтирос билан ёзилган бўлиши лозим. Шундагина шеърнинг таъсирчанлиги кучли бўлади. Шеърнинг эмоционаллиги эса вазн, ритм, қофия, поэтик фигуралар, бадий санъатлар билан бирга поэтик фонетикага ҳам боғлиқ бўлади. Шеърни фонетик жиҳатдан пухта ишлаш, хусусан, арузда катта аҳамият касб этади. Чунки арузда ҳижоларнинг сифати (ҳижолардаги нутқ товушларининг ҳушоҳанглиги, қисқа-чўзиқлиги), шеър ритми ва мусиқийлигини вужудга келтиришда ғоятда кучли таъсир кўрсатади. "Фонетик жиҳатдан яхши ишланган шеърда, - деб таъкидлайди шеършунос олим Уммат Тўйчиев, - киши сезгисига таъсир этувчи оҳанг ва мусиқийлик кучли бўлади, аммо бу оҳанг ҳамда мусиқийлик шеър ритми ва нутқ товушлари комплексидан, маълум сўзлар бирикмаси ва нутқ булақлари алоқасидан келиб чиқади". Аммо, шуни ҳам айтиш керакки, алоҳида нутқ товушлари ёки фонетик усуллар ўз ҳолича конкрет бир мазмунни ифодаламайди. Улар бадий нутқнинг бошқа унсурлари (ҳижо, туроқ, рукн, туркум, мисра, байт, поэтик фигуралар...) билан бир бутунликни ташкил этгандагина конкрет маъно касб этади, шеърга эмоционаллик бағишлайди. Товушлар

такрори, фонетик усуллар ўқувчи диққатини тортади ва бадий ғояга қаратади, поэтик нутқни ифодали қилади. Шу сабабли шоир шеърнинг товуш томонига алоҳида эътибор беради, шеър оҳанги тишгловчида эмоционал ҳис-туйғу уйғотиши учун махсус фонетик усуллар қўллайди, шеърни "пардозлайди". Демак, шеърни фонетик жиҳатдан ишлаш эҳтиёжи мавзунини жозибали ифодалаш таруратидан келиб чиқади.

Шеър санъатида, кўпинча, куйидаги фонетик усуллар ишлатилади:

АЛЛИТЕРАЦИЯ (лот. al - га; да; littera - ҳарф) - шеърда, жумлада, бандда ва қисман насрий асарларда ҳам бир хил ундош товушларнинг такрорланиши. Аллитерация фонетик-стилистик усул сифатида бадий нутқнинг интонацион ифодавийлигини . ва оҳангдорлигини кучайтиради. Масалан:

Эй Фаргона!

Мушкул кунлар боласини
тишида тишлаб,

Ювиб,

тараб,

ўпиб,

кучиб,

опичлаб.

Эй, бахтларни балоғатга

еткизган она!

(Хамид Олимжон)

Бу шеъринг парчада "б" ундоши бир неча марта такроланиб; шеърга ўзига хос интонация ва оҳанг бағишлаган. Аммо, шуни ҳам эътибор керакки, ҳар бир сўзнинг сўнгги бўғини бир хил ундош товуш билан тугашидангина аллитерация ҳодисаси юз бериб қолмайди. Аллитерация ҳар бир сўздаги биринчи бўғиннинг бир хил ундош билан бошланишдан ҳам пайдо бўлади.

Ўзбекистон халқ шоири Эркин Воҳидов шеърятидан олинган куйидаги шеърда "қ" аллитерацияси қанчалик маҳорат билан ишлатилганлигига эътибор қилинг-а:

Қаро қошинг,

қалам қошинг,

Қийик қайрилма қошинг, қиз.

Қилур қатлимга қасд

қайраб -

Қилич қотил қарошинг, қиз.

Қафасда қалб қушин қийнаб,

Қанот қоқмоққа қуймайсан.

Қараб қўйгил қиё,

Қалбимни қиздирсин

қуёшнинг, қиз.

Ўзбекистон халқ шоири Абдулла Ориповнинг бир тўртлигини олиб кўрайлик:

Офтоб ботиб кетди эгилди бошим,
Юлдузлар сочилди кўзимда ёшим.
Хажрингда бағримни ерга берурман.
Тун бир лаҳат бўлса, ой-қабр тоши.

Шеърдаги учинчи мисрага эътибор қалинг-а: унда "р" ундоши беш марта (тўрт сўзда) ишлатилиб алоҳида оҳангни вужудга келтирган. Бу мисрада аллитерация санъати қўлланилган. Ҳамид Олимжон, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов ишлатган аллитерацияларга ўхшаш алоҳида ҳарфлар такрорига асосланган санъатни мумтоз шеърятимизда "**тавзий санъати**" деб юритилган.

Кўнгул жонидину жон қолди жонони жаҳондин ҳам,
Кўнгулдин жона еттим, ғам тунида балки жондин ҳам.

(Нодира)

Аллитерация халқ оғзаки ижодида кенг қўлланилган.

АССОНАНС (лот. *assonance* - жавоб қайтараман) - фонетик - стилистик усул бўлиб, у қуйидагича икки маънода қўлланилади:

1. Мисрада, бандда, жумлада бир хил унли товушларнинг такрорланиши ассонанс деб юритилади. Мисол:

Қаторлар-ла
Бригадалар-ла,
Шеренгалар-ла
илгари
Зарбдор кадамлар-ла
Кўҳна қишлоқларни бузган .
Харьков трактори сингари.

(Ғафур Ғулом)

Бу бандда "а" унлиси йигирма икки марта такрорланиб, шеърга кўтаринки руҳ, марш оҳанги бахш этган.

Ўзбек шеъриятида "а", "е", "и", "у" ассонанслари жуда кўп ишлатилган.

2. Фақат унлилар ҳамоҳанг бўлиб келган тўлиқ бўлмаган қофия ҳам ассонанс деб юритилади. Мисол:

Водийларни яёв кезганда.
Бир ажиб ҳис бор эди манда.

(Ҳамид Олимжон)

Сени унутолмас юрагим асло!
Эй, Ўрта Осиё, Ўрта Осиё!

(Вера Инбер)

Аслида, дунёда танҳо нима бор,
Пахта ўсмайдими ўзга элда ё?
Ёки қуёшими севгимга сабаб?
Ахир қуёшли-ку бутун Осиё

(Абдулла Орипов)

Англашиларлики, шеъриятда, қисман насрда унли ва ундош товушлар такрори, фонетик-стилистик усуллар ифодавийлик ҳамда таъсирчанликни кучайтиришда муҳим аҳамият касб этади.

Мумтоз шеъриятимизда шеърда унли ва ундош товушлар такрорига асосланган бадиий санъатлар “тазмим-и муздаваж” деб юритилади.

Саволлар ва топшириқлар

1. Поэтик синтаксис ва унинг вазибалари. Лингвистик ва поэтик синтаксиснинг қиёсий шарҳи.
2. Интонация нима? Интонация ва талаффуз.
3. Пауза ва унинг вазибалари.
4. Урғу ва товуш суръати ҳақида сўзланг.
5. Поэтик фигуралар ва поэтик кўчимларнинг қиёсий шарҳи.
6. Поэтик фигуралар таснифи.
7. Кучайтирув фигуралари ва уларнинг ўзига хослиги.
8. Градация ва унинг турлари.
9. Риторик сўрок, риторик мурожаат ва риторик хитоб.
10. Бадиий такрорлар ва уларнинг таснифи.
11. Такрир санъати ва уларнинг кўринишлари.
12. Анафора санъати ва унинг аҳамияти.
13. Учма-уч улаш (стик ёхуд симпложка) санъатини тавсифланг.
14. Ҳалқа санъати тавсифи.
15. Тарду акс санъати ва унинг турлари.
16. Ташобеҳул-атроф санъатини тавсиф қилинг.
17. Мусалсал санъати нима?
18. Мусавият тарафайн санъатини шарҳланг.
19. Пасайтирувчи фигураларнинг умумий тавсифи.
20. Эллипсис (ийжоз) санъатини изоҳланг.
21. Сукут нима ва у поэтик нутқда қандай роль ўйнайди?
22. Қатъ санъатини шарҳланг.
23. Оҳанглош фигураларнинг умумий хусусиятлари.
24. Параллелизм ва унинг турлари.
25. Сўз ўйини нима?
26. Зидлов фигураларининг умумий хусусиятлари.
27. Антитеза нима ва унинг таъоддин фарқи борми?
28. Ўзгартирув фигуралари ва уларнинг умумий хусусиятлари.
29. Инверсия санъатини тавсифланг.
30. Кўчув санъатини тавсифланг.

31. Анаколүф нима ва у шеърий нутқда қандай роль ўйнайди?
32. Поэтик фонетика ва унинг вазифалари.
33. Аллитерация санъатини тавсифланг.
34. Ассонанс ва унинг турларини шарҳланг.
35. Градация, риторик сўрок, риторик мурожаат, риторик хитоб бадий такрор, тақрир, анафора, симполака, ҳалқа, тарду акс, мусалсал, эллипсис, сукут, қатъ, параллелизм, сўз ўйини, антитеза, инверсия, кўчув, анаколүф, аллитерация, ассонанс санъатларига ўзбек шеъриятдан биттадан мисол топиб, мустақил иш дафтарингизда шарҳлаб келинг.

Адабиётлар

Зарурий адабиётлар

1. Хусайний, Атоуллоҳ. Бадойиъу-с-санойиъ. -Т.: Адабиёт ва санъат, 1981.
2. Фитрат А. Адабиёт қоидалари. -Т.: Ўқитувчи, 1995. -б. 62-81.
3. Исҳоқов Ё. Тарди акс. //Ўзбек тили ва адабиёти, 1971, № 6
4. Исҳоқов Ё. Ташобеҳул-атроф. //Ўзбек тили ва адабиёти, 1972, №1
5. Бобоев Т. Шеър илми таълими. -Т.: Ўқитувчи, 1996.-б.270-305.
6. Ҳожиаҳмедов А. Шеърый санъатлар ва мумтоз қофия. -Т.: Шарқ, 1998. -б. 89-94, 100.
7. Тағматов К. Антитеза ҳақида. //Ўзбек тили ва адабиёти, 1975, № 3
8. Иззат Султон. Адабиёт назарияси, -Т.: Ўқитувчи, 1986. -б. 207-219, 287-290.

Қўшимча адабиётлар

1. Афоқова Н. Абдулла Орипов лирикасида бадий санъатлар. - Бухоро: 1994.
2. Тўйчиев У. Поэзия тилининг хусусиятлари. //Адабиёт назарияси (икки томлик), 1-т. -Т.: Фан, 1978. -б. 355-405.

Мундарижа

СЎЗ БОШИ	3
Биринчи боб	4
Поэтик кўчимлар (4). Кўчимлар ва уларнинг таснифи (5).	
I. Ўхшаш (компаратив) кўчимлар.....	7
Сифатлаш (10). Жонлантириш (11). Апострофа (13).	
Рамз (14). Аллегория (18).	
II. Қоришиқ (контигуаль) кўчимлар.....	19
Метонимия (19). Муболаға (20). Тафрит (22).	
Синедоха (24). Перифраз (25).	
III. Зидлов (контраст) кўчимлар	26
Киноя (26). Антифраз (28). Сарказм (28). Оксиморон (29).	
Саволлар ва топшириқлар.....	30
Адабиётлар	4
Иккинчи боб. Бадий санъатлар	32
I. Лафзий санъатлар.....	32
Тарсий (33). Сажъ (35). Муламмаъ (36). Қайтариш санъати (37).	
Радд ул-акс (40). Радд ул-матлаъ (41). Радд ул-қофия (42).	
II. Маънавий санъатлар.....	59
Ташбиҳ (43). Ийҳом (46). Иштиқоқ (48). Таъдил (49).	
Тамсил (50). Лутф (50). Тазод (50). Тадриж (52).	
Ирсолу-ул-масал (53). Калом-и жомий (53). Ружўъ (54).	
Тажоҳулу-л-ъориф (56). Тансиқ ус-сифот (57). Ҳусни таълиил (57).	
Илтифот (59). Саволу жавоб (60). Лаффу нашр (62). Талмих (63).	
Муаммо (64). Мувашшаҳ (67). Таърих (70). Чистон (75).	
III. Маънавий-лафзий санъатлар	77
Таносиб (77). Тажнис (79)	
Саволлар ва топшириқлар	82
Адабиётлар.....	84
Учинчи боб	86
Поэтик синтаксис (86)	
1. Интонация.....	86
Пауза (88). Урғу (89)	
2. Поэтик фигуралар	89
а) Кучайтирув фигуралари.....	90
Градация (90). Риторик сўрок, риторик мурожаат, риторик хитоб (92). Бадий такрорлар (93). Такрир (93).	
Анафора (96). Учма-уч улаш (97). Ҳалқа (98). Тарду акс (98).	
Ташобеҳул атроф (100). Мусалсал (102). Мусавият гарафайн (103).	

б) Пасайтирув фигуралари.....	104
Эллипсис (104). Сукут (106). Қатғиъ (107).	
в) Оҳангдош фигуралар.....	108
Параллелизм (108). Сўз ўйини (109).	
г) Зидлов фигуралари.....	110
д) Ўзгартирув фигуралари.....	112
Инверсия (112). Кўчув (112). Анаколуф (113).	
3. Фонетик усуллар.....	114
Поэтик фонетика (114). Аллитерация (115). Ассонанс (116).	
Саволлар ва топшириқлар	118
Адабиётлар.....	164.